

Ligeti György válogatott írásai

Fordította, jegyzetekkel ellátta, a bibliográfiát összeállította, valamint az előszót írta Kerékfy Márton. Rózsavölgyi & Tsa, Budapest, 2010. 480 old., 5990 Ft

Van ebben a Ligeti-válogatásban egy mesterelemzés Mozart *Dissonanzkvartettjének*, pontosabban a mű első tételének 22 ütemes lassú bevezetéséről. Ebben a szerző a zenei anyaggal szerves összefüggésben – többek között – a következő zeneszerzőkre hivatkozik: Machaut [implicit módon], Dufay, Ockeghem, Monteverdi, Bach, Haydn, Mozart, Beethoven és Schubert – hogy azután az utolsó előtti mondatban William Turner neve bukkanjon elő, világító erejű párhuzamot kínálva ahhoz a sorsdöntő hatáshoz, amelyet harmóniai gondolkodása révén Schubert a zene őt követő fejlődésére gyakorolt.

Az írás megrázó erejét az adja, hogy ama 22 ütem akkordmeneteiben és szólamvezetésében valóban pontról pontra kimutathatóan jelen van, található és összesűrűsödik mindaz, amivel ezek az óriások nyomot hagytak az európai zene fejlődésén, illetve mindaz, aminek az érvényességét Schubert a maga isteni nemtörődömségével elbizonytalanította.

Nagyon ritkák a zenetörténet effajta pillanatai: amikor két, beláthatatlan kiterjedésű architektonikus lemez peremsúrlódása egyetlen művön belül (ez esetben éppenséggel egyetlen kottaoldalon) manifestálódik, féktelen vulkanikus erőket hozva mozgásba. Mivel azonban első ránézésre a szóban forgó kottalapok is csak úgy festenek, mint a többi, nagyon pontosan ismernünk és értenünk kell az összefüggéseket ahhoz, hogy nyilvánvalóan lássuk a pillanat kivételességét. Nos, Ligeti az a mester, akinek az ilyen pillanatok mérhetetlenül fontosak, és aki képes rá, sőt örömet leli abban, hogy a csodát imponáló alaposággal és tárgyyszerűséggel megmagyarázza, kézenfekvővé tegye.

Jóllehet a Kerékfy Márton szerkesztésében és fordításában kiadott kötet csupán bőséges válogatás (az

írásoknak kevesebb mint fele a báze-li Paul Sacher Stiftung által mindössze három évvel korábban, a zeneszerző halálát követő esztendőben megjelentetett *Összegyűjtött írásokból*: György Ligeti: *Gesammelte Schriften*. Herausgegeben von Monika Lichtenfeld. Schott Musik, Mainz, 2007.), már ebből is kibontakozik – noha a művészetek, elsősorban a zene szféráján kívül eső érdeklődési körök (például a politika vagy a matematika) csupán az utalások szintjén sejlenek fel – a valóság egymástól legtávolabb eső tényeit egyazon mohósággal habzsoló és mélységükben azonnal át is tekintő, a részletek iránt szinte rögeszmésen vonzó ember képe, olyasvalakié, aki azután *matrácstírián*, szinte teljesen bénán is az utolsó pillanatig televíziót nézett, napi szinten és részletesen követve a világ folyását.

A maga mindenevő természetéről így ír: „[a »monomániás« mellett] létezik egy másik kreatív típus is, amelynek figyelme egy szélesebb érdeklődési spektrumon oszlik meg. Én kétségtől ebben a második típusba tartozom, és nagyon boldogtalan volnék behatárolt specialistaként.” (*Tudomány, zene és politika között*, 30. old.)

Az érdeklődés rendkívüli kiterjedése azonban csak az egyik vetülete Ligeti összetett személyiségének. A szenvedélyes megismerő-elemző ugyanis szerencsére igazi társas lény, tehát szenvedélyes *magyarázó*, vérbeli tanár is – úgy sejthetjük, hogy ebbéli fejlődését a csupán két évvel idősebb, másik szenvedélyes mindentudó, Szöllősy András példája és barátsága is inspirálhatta (*Egy barátság kezdete*, 457–458. old.). Az, hogy Ligeti – a Zeneakadémiát elvégezve, némi népzenekutatói kitérő után – a főiskola összhangzattan- és ellenponttanára lett, nem csupán az elvárt szempontoknak megfelelő művek komponálásának egzisztenciális kényszere alól szabadította fel, hanem hajlamainak is megfelelőhetett; (második) emigrációja után is ezen a területen igyekezett eleinte munkát találni, sikertelenül. Hogy zeneakadémiai óráin milyen belső azonosulással adhatta elő akár a tananyag kásahegy-részét is, de az igazán fontos titkokat mindenképpen, arról éppen a fent említett

Mozart-elemzés (*Konvenció és eltérés. A „disszonancia” Mozart C-dúr vonósnégyesében, KV 465*) adhat fogalmat; az ugyanis – noha „Marion Diedrichs-Lafite ösztönzésére” íródott – „visszanyúlik Ligeti budapesti zeneakadémiai tanári korszakának szövebeli elemzéseire” (263. old.).

A vérbeli elemző és a vérbeli „magyarázó” két különböző kézségre épít, amelyek bizonyára nem teljesen függetlenek egymástól, mindenesetre mindegyik előfordul önmagában, a másik nélkül is. Az viszont, hogy Ligeti rendkívüli erejű és hatású művész volt, már egy harmadik, egészen másfajta személyiséget feltételez ugyanabban a bőrben. Erről a Ligetiről, a dolog természete szerint, a könyvből csupán áttételesen értesülünk, nevezetesen a saját zenéjéről és – különösen nagy számban – egyes műveiről szóló írásaiból, tehát „az első két Ligeti” személyén átszűrve. Más szóval: a zeneszerző Ligeti jelentőségéről máshonnan kell fogalmat alkotnunk; ha azonban arról más forrásból meg vagyunk győződve, akkor a könyvből mérhetetlen mennyiségű izgalmas információhoz juthatunk zenéjével kapcsolatban.

Igazán nem szeretném túlfeszíteni a szerző többes személyiségéről felvázolt képet, de ha már elkezdtem, nem hallgathatok egy további Ligetiről sem, annál kevésbé, mivel ez a negyedik Ligeti egyfelől sok tekintetben az alapja, hordozója, közös nevezője a többi háromnak, másfelől a könyv lapjairól különös plaszticitással, sokfelől megvilágítva lép elének; ráadásul a szerző maga is előszeretettel mutatkozik ebben az utolsó szerepében. A következőket nem magáról, hanem Szervánszky Endréről írja, napnál világosabb azonban, hogy önmagával szemben ugyanezeket az igényeket támasztja; a dátum: az apokaliptikus 1949-es esztendő; Ligeti diplomáján, ha egyáltalán megkapta már, talán meg sem száradt a tinta.

„Mi emeli Szervánszkyt a mai magyar szerzők legjobbjainak sorába? Kompozícióinak jelentőségén kívül – azaz nem »kívül«, mert ez egy ezzel – emberi magatartása. A tisztaságnak és bátorságnak, egyenességnek és meg nem alkuvásnak olyan fokára jutott el, amire kevesen. Az igaz-

ság az, amiért élnünk kell, mert az igazság fontosabb az életnél is – ezt hirdeti Szervánszky magatartásában és ezt sugározzák művei is. [...] Mert igazi művészetet csak mélységes őszinteséggel lehet csinálni...” (450. old.) Alig hiszünk a szemünknek: Ligeti mindezt nem egy nekrológban vagy valamiféle laudációban írta le, hanem a Szervánszky *Vonósnégyeséről* a *Zenei Szemlé*ben közzétett kottarecenzióban, ismétlem: 1949-ben. (Tegyük hozzá: Szervánszky azután 1956-ban is bizonyosságot tett arról, hogy Ligeti egészen pontosan látta emberi értékeit.) Itt és ekkor ez a gondolat, a szakmai és az emberi színvonal összefüggése volt a legfontosabb számára, tehát ezt a gondolatot írta le, mindjárt jó példával járva elől bátorságból és egyenességből. (A könyvben még Veress Sándor és maga Bartók kapja meg ugyanazt a feltétlen erkölcsi elismerést, mint Szervánszky. Érdekes volna tudni, mi volt Kodályról Ligeti véleménye; azt megtudjuk ugyan, hogy zeneakadémiai állását neki köszönhette – annak ellenére, hogy nem tett eleget Kodály kívánásának, és nem lett végleg népzene-kutató –, többet azonban nem árul el Kodályról, az emberről.) S hogy mennyire nem érdekelte a közheles udvariaskodás, annak úgyszólván mulattató példája, milyen könnyedséggel intézte el az idézett hitvallást tartalmazó kottakritikában a kiadvány bírálatát: „A Bartók utáni idők egyik legjelentősebb magyar vonósnégyeséhez nem méltó a kiadott partitúra kiállítás. (Sajtóhibákról nem is szólva.)”

Ligeti nem tud és nem is akar taktikázni. Az 1956 előtt itthon megjelent kritikáiban sok magyar zeneszerzőről ír dicsérően vagy éppen a legnagyobb megbecsüléssel Veress Sándortól Kadosa Pálig vagy Ránki Györgyig. Adott esetben azonban senkit sem kímél; 23 évesen mindenfajta tiszteletkörök mellőzésével írja le nagy példaképéről, hogy „maga Bartók sem volt a hangszerelés mestere” (*Új zene Magyarországon*, 43. old.). Annak a Járdányi Pálnak, aki egy ideig zeneszerzés-professzora is volt a Zeneakadémián, egyik művéről például a következőt jegyzi meg: „Az egyetlen formai hiba talán az első tétel befe-

jezése (három *ff* *D* hang), amit az előzmények nem indokolnak. Ez a befejezés háromszor ilyen hosszú tétel végére illett volna.” A kifogás olyan elemi, hogy mindenki más esetében joggal gyanakodnánk leszámolásra, amely valamiféle hallgatóként elszenvedett sérelmet kompenzál; esetleg egészen egyszerű pimaszkodásra. Ligeti esetében ilyesmit teljesen fölösleges feltételeznünk, hiszen nyilvánvaló: ami sok, az sok.

Előfordul, hogy kritikája olyan, már-már áthághatatlanak tetsző konvenciókon lép át, hogy azzal még a fentiek is túlsz. A levegő után kapkodunk a következő két, „egyfelől–másfelől” természetű mondat olvastán: „A konzervatóriumban Farkas Ferenc volt a legfontosabb tanárom, akinek nagyon sokat köszönhetek. Bár gyenge jellem volt és opportunistá módon viszonyult a jobboldali magyar vezetéshez, velem szemben mindig korrekt módon viselkedett.” (*Tudomány, zene és politika között*, 37. old.) Amióta a hetvenes évek második felében egy budai autóbuzsmegállásban akaratlan fültanújává váltam egy beszélgetésnek, amelynek egyik résztvevője, Farkas Ferenc a féltékenységűtől fuldokolva szapult a másik világhírű tanítványának kompozícióit, azóta nemcsak jól el tudom képzelni az iménti idézetben rejlő legfontosabb kritika jogosságát, de azt is érteni vélem, hogy Ligeti ezt a kritikát nem volt képes magában tartani. (Sőt, a másik kritikai megjegyzéssel kapcsolatban azt is el tudom képzelni, hogy Farkas viszonyulása a jobboldali vezetéshez éppenséggel nem opportunistából eredt. Ebben a tekintetben persze reményekre ad okot, hogy megfigyelésem szerint Farkas minden *más* vezetéssel szemben is opportunistá álláspontra helyezkedett; úgyszólván maga volt a rutinos opportunisták. Ezzel együtt a „gyenge jellem” kitétel, még ha jogos is, olyan súlyú ítélet, amely mellett úgyszólván szánalmas mentegetésként hat az, hogy személy szerint dehogy, sőt ellenkezőleg.

Ligetinek az időnként az autizmus határát súroló kíméletlenségéről alább még ejtek szót. Hogyan függnek azonban össze a fentiek zeneszerzői fejlődésével és munkamódszerével? Ezzel kapcsolatban ismét az előbb idézett

írásból (amely tulajdonképpen a Kiotó-díj átvételekor elmondott beszéd szövege) tudunk meg fontos dolgokat: „[1950 körüli] zenei termésemet két, egymástól elválasztott csoportra osztottam: egyrészt »tiltott zenét« írtam, [...] másrészt azzal igyekeztem kijátszani a kötelező »szocialista realizmust«, hogy »ártalmatlan« népzenei darabokat komponáltam. [...] Később azonban, 1952 táján világossá vált számomra, hogy már nem tudok kompromisszumot kötni. Ettől kezdve nem írtam több »magyar-nacionalista« darabot, és a tanári kötelezettségeimre koncentráltam. [...] [A nonkonformista darabok] előadására vagy kinyomtatására semmi esély nem volt.”

Az – eredetileg a két-három évtizeddel későbbi korszakkal kapcsolatban emlegetett – *bonmot* szerint a Kádár-kori (egy-éves változatokban: a szovjet) értelmiségi számára két kiút kínálkozott. Az egyik az alkoholizmus, a másik, „mint tudjuk”, járhatatlan. Ligeti, mint mindenki más, eleinte kompromisszumokkal próbálkozott; visszamenőleg világos persze, hogy csak rossz kompromisszumok voltak elképzelhetők. Az irodalomban jó néhány szép példáját ismerjük az önfeladó kompromisszumok elutasításának, Mészölytől és Kassáktól Nemes Nagyig és Tersánszkyig (megjegyezve, hogy a klasszikusok fordítása és a gyermekirodalom művelése szubjektíve méltatlan, ám erkölcsileg kifogástalan kompromisszumot jelenthetett); a zenében azonban talán egyedül Ligeti nézett szembe a dilemmával idejekorán (tehát nem utólag, amikor már enyhült a prés szorítása) és teljes mélységében: azzal tudniillik, hogy az önazonosság megőrzésének súlyos ára van; s a szokásos magyar hímezés-hámozás és relativizálás helyett úgy döntött, hogy megfizeti a belső szabadság árát, az elhallgatást, s ezzel – jelképesen – védhetlen-né tette az idézett mondasban foglalt, többé-kevésbé szükségszerűnek elfogadott cinikus alapállást, bebizonyítva, hogy a második út igenis járható. Hozzátehetjük: baloldali gyökerei ellenére tette ezt, egyszersmind a kötelező narratíván is túllépve. S a legkevesebb, hogy ezáltal megmenekült a Sztálin- és Rákosi-nóták és -kan-

táták megírásának szegényetől: azon túl, hogy könnyű szívvel tekinthetett bele a borotválkozótükörbe, s még csak alkoholproblémái sem adódtak, nem kényszerült arra, hogy – már csak a zenei fejlődés fő vonalától elszakítottasága okán is – jelmezként magára öltöszön, netán akarva, nem akarva interiorizáljon egy elvárt, önmagát túlélt zenei nyelvet, egy olyan hangot, amely ráégett az áldozatokra, s a póráz lényeges lazultával, majd spiritualizálódásával is vagy rajtuk maradt, vagy csak hatalmas erőfeszítések árán és jókora késéssel, esetleg felében-harmadában tudtak levetni magukról. Ligeti 1956 előtti műveinek többségét hallgatva revelációként, közvetlen érzéki tapasztalatként ér minket zenéjének ebből eredő „mássága”, frissisége.

Itt persze megint elérkezünk a szakmai-zenei, illetve az erkölcsi intranzigencia szétbogozhatatlanságához – hiszen lehet, hogy Ligeti erősebb jellem lévén, esetleg könnyebben vagy korábban jutott el a rossz kompromisszumok megtagadásáig, ám az is igaz, hogy a megalkuvást nem ismerő szakmai igényesség viszont az erkölcsi helyes választást könnyítette meg azáltal, hogy megfizethetlenné tette a kompromisszum árát, azt, hogy ön maga számára vállalhatatlan műveket alkosson. Mindkét irányban Ligeti alapvető alkati adottságába, a céljait soha fel nem adó ember makacsságába ütközünk.

Mindazonáltal egóból Ligetinek is kijutott. A dolgokat szereti frappánsan elmesélni, s ennek érdekében könnyedén színezi ki vagy éppen egyszerűsíti, szóval rugalmasan kezeli a tényeket. Ilyenkor kell Kerékfynek lábjegyzetben tapintatos helyreigazításokkal élnie – igen helyes, hogy ezt megteszi. (Példa: Ligeti: „[Bartók] matematikával foglalkozott”, Kerékfy: „Bartók valójában nem foglalkozott matematikával”; Ligeti a bori foglyokról: „a Jugoszláviából való visszavonulás során az SS az utolsó szálig lelőtte őket”, Kerékfy: „az első csoportban lévők nagy részét [...] lelőtték, [...] a második hullám[ot] [...] jugoszláv partizánok szabadították fel” – 77., ill. 23. old.) A híresen kemény oda-mondások esetében pedig néha-néha mégsem tudunk szabadulni attól az

érzéstől, hogy Ligeti ezt kissé teátrálisan, talán titokban a hatást lesve teszi. A Farkas-ügyben mindenesetre zavaró, hogy miután 1995-ben „Drága Feri bátyám!” felütéssel meleg hangú köszöntőt ír a *Muzsika* felkérésére mestere születésnapjára, hat évvel később, amikor Farkas már nem él, kíméletlenül lerántja róla a leplet. Külön-külön mindkét gesztus rendben volna, mégis jobban teszi, ha valamelyiktől tartózkodik.

Azon kapom magam: eddig alig érintettem a kötet zenei tartalmát, noha természetesen Ligeti György írásai legnagyobbbrészt mégis a zenéről szólnak, lenyűgöző gazdagsággal és precizitással, nagyszerűen megírva. Hogyan is lehet erről néhány bekezdésben képet festeni? Tartok tőle: tulajdonképpen sehogy. S ha felsoroltam, hogy milyen fejezetekből áll a világos felépítésű könyv, nemigen tehetek mást, mint hogy egy-két példával szemléltetem mindeme gazdagságot és a szerző félelmetes felkészültségét. A fejezetek közül az első három – *Saját magáról; Magyarországról; Bartók Béla zenéjéről* – korai, nagyobbbrészt még Magyarországon született írásokat tartalmaz. A következő kettő – *Anton Webern zenéjéről*, illetve *Az új zenéről* – kifejezetten zenei elemzésekből vagy szorosan az anyaghoz kapcsolódó esszékből áll; hogy éppen a Bartók- és a Webern-elemzések kaptak önálló fejezetet, az pontosan érzékelteti azt a kiemelkedő hatást, amelyet e két szerző Ligeti fejlődésére gyakorolt. *Az új zenéről* szóló fejezet a legterjedelmesebb a könyvben, s tárgyai a tér szerepétől a notáció szerepéig, az orgona lehetőségéitől az elektronikus, majd a számítógépek segítségével komponált zenéig a – minap még – kortárs zene legváltozatosabb kérdéseit tárgyalják. A következő két fejezet – *Elődökről és kortársakról; Saját zenéjéről* – műfajilag ismét lazább, színeesebb. A kötet fő részét a nagyszámú önelemzés zárja, *Egyes műveiről* címmel; ezt már csupán a *Függelék: Rövidebb írások a magyar zenéről* követi, főként egészen korai és egészen kései megnyilatkozásokkal; egyikük alig több négy sornál.

A kötet egyértelműen legmonumentálisabb írása a középponti jelentőségű *Az új zenéről* fejezetet

gazdagítja. Címe: *Döntés és automatizmus Pierre Boulez Structure 1a című művében*. Ligeti 1957-ben írta, még az őt egy időre lakásába befogadó és barátságával kitüntetett Stockhausen nyelvi segédletével. Szinte felfoghatatlan, hogy egy olyan zenész, aki egy évvel korábban még Webern életművétől is el volt zárva, most, bár egyelőre nyomorúságos anyagi körülmények között, de az események középpontjában találja magát, az új zene kulcsfigurái veszik körül, és Boulez egyik legszélsőségesebben konstruktív kompozíciójáról ír *in-depth* elemzést. Ligeti Kölnben végre otthon érzi magát, euforikus állapotban van, és olyan elképesztő iramban szívja magába az információkat, hozza be évtizedes elmaradását, hogy már 1957 tavaszán, a szökése után néhány hónappal kész a jelen kiadásban 32 oldalt kitevő elemzéssel, amely nem csupán részletesen ismerteti és elemzi Bouleznek ezt az agyafúrt komplikáltsággal megkonstruált, „hiperszerialista” művét. És persze a lelkes érdeklődés és a tisztelet ezúttal sem gátolja a kritikus gondolkodásban: az e műben alkalmazott aszketikus magatartást például „majdhogynem kényszerneurotikusnak” nevezi. Ligeti azonban ezúttal sem pimaszkodni akart; már itt egyértelműen jelzi elvi fenntartásait a mindent – így a dinamikát és az időtartamokat is – determináló szeriális eljárások adekvát, zeneileg releváns voltát illetően. Ezeket a fenntartásokat később született írásaiban még érettebb és világosabb formában is kifejti; tisztánlátása és gondolkodásának mélysége azonban mindenképpen elismerésre, sőt csodálatra méltó, különösen, ha figyelembe vesszük azt, hogy egy előtte alig néhány hónappal korábban feltáruuló világot fedez fel éppen, illetve azt, hogy a kompozíciót mindezzel együtt jelentősnek, szépek tartja: „a szépség a tiszta struktúrák feltáruulásában áll”.

Nem kevésbé jelentős, úgyszólván revelációerejű Ligeti rendkívül plasztikus elbeszélése a tonalitás felbomlásáról, amely több változatban is megtalálható a kötetben, így a *Webern harmóniavilága* és a *Rapszodikus gondolatok a zenéről, főleg a saját műveimről* című írásban – erről a témáról nehéz elképzelni lényegre törőbb és

élvezetesebb beszámolót. Nyugodtan kötelező olvasmánnyá lehetne tenni felsőfokú zenetörténeti kurzusokon.

Utaltam rá, hogy bármely területről legyen is szó, Ligeti szenvedélyesen merítkezik meg a részletek tengerében, s ezekből ez a 480 oldalas könyv is szolgál legalább néhány tóra valóval. Kevésbé hangsúlyoztam viszont a szerző másik fontos tulajdonságát, a finomságok iránti roppant érzékenységét. Kedvencem az a pár mondat, amelyet saját *Kürtrió*jának kísérőszövegében ír le: „A zongora úgy játszik, ahogyan behangolták – temperáltan. A tiszta kvintekben hangolt hegedű [...] jelentősen eltér a temperált hangolástól. Egy klasszikus-romantikus hegedű-zongoraszonátában a hegedűs igyekszik megközelítőleg követni a zongora hangolását [...], ami mindig csak nagyjából sikerül – s ez hozzá tartozik a műfaj aurájához.” Két dolog is szeretek benne: azt, hogy régizenei háttér, a temperatúrák világának iskolája nélkül is felfigyel ezekre az intonációs finomságokra, jelentőséget tulajdonít nekik; meg persze azt, hogy a tökéletlenség, a hiba értéket: sajátos szint, „aurát” képviselhet számára.

Mindent összevéve, és visszatérve a „tudós” és a művész viszonyának kérdéséhez, azt mondhatjuk, hogy a könyvből egy igazi *poeta doctus* portréja kerekedik ki, egy olyan nagy művészé, aki mindent tud a maga művészetéről: egy Rameau- vagy Schoenberg-típusú zenészé. Vagy, kissé távolabbi párhuzammal: egy Erdős Pálé, aki valóban mindenről tudott a matematikában, aki éppen tíz évvel volt idősebb Ligetinél, s akinek mosolygós, bölcs arca annyira emlékeztet az övére. S aki ugyancsak arról volt híres, hogy annyira izgatja a mestersége, hogy sajnálja az időt az alváásra.

A kiadásról el kell még mondani, hogy a német kiadásban közölt írásközből legnagyobb számban a saját művek rövidebb elemzéseit maradtak ki; ez indokolható, hiszen így is vannak olyan művei, amelyekről több beválogatott írása is szól. Tartalmazza viszont a kötet a teljes írásműjegyzéket, ami nemcsak alapvetően hasznos és fontos, hanem így a válogató sem árul zsákbamacskát. Találunk persze néhány izgalmasnak ható címet a kihagyottak között (például 1991–

92-ből: *Au delà de sectarisme; Total mißverstanden; Silence. Für John Cage zum 80sten Geburtstag und in liebevoller Erinnerung*; vagy éppen a nyílt levél a FAZ-nek), de hát egy válogatás már csak válogatás. Kézenfekvő persze, hogy egy magyar Összesnek egy napon mégiscsak meg kell majd születnie. Egy összes-összesben – vagy talán külön kötetben? – valamikor a vele készített interjúk is napvilágot láthatnának legalább részben; magam szívesen látnám írásban például a nyolcvanas években a Szabad Európa Rádió által vele készített, számos személyes részletre kitérő interjút, vagy Várnai Péternek a hetvenes években készített fontos interjúkötetét (*Beszélgetések Ligeti Györggyel*. Zeneműkiadó Vállalat, Bp., 1979.).

Az említett Ligeti-bibliográfia mellett tartalmaz a kötet egy névmutatót, továbbá Garas Kálmánnak az 1993-as szombathelyi Bartók-fesztiválon készített néhány fotóját is. Ezek az ugyancsak Garas által készített címlapfotóval együtt, nagy tehetséggel készített, kiváló portrék, amelyek nemhogy provinciálisan nem hatnak, hanem kuriózumértékükkel növelik is a könyv vonzerejét.

Kerékfy Márton fordítóként, jegyzetíróként, a bibliográfia összeállítójaként és az előszó szerzőjeként is gondos, hozzáértő, magas színvonalú munkát végzett. Persze hibátlan kiadvány nincsen; ebben is maradt egy-két, valószínűleg Ligetitől eredő tévedés, így a cseh és a szlovák nyelvben előforduló határozott névelőkről szóló, forradalmi tézis vagy a „fonéma” szó téves, „beszédhang” értelmű használata. A fordítás során néhány terminus technicus – persze nem zenei – nem találta meg bevett magyar megfelelőjét, így lett a kettős spirálból „kettős hélix” (tudjuk persze, mi a különbség a síkbeli spirál és a térbeli rugóalakzat között, de az magyarul mégis kettős spirál), illetve a röntgendiffrakciós vizsgálatban a röntgensugarak *elhajlásából* (az interferenciajelenségek leírásában szereplő szakszó) a röntgensugarak „megtörése”. Illetve akad azért egy zenei szarvashiba is: a Mozartvonósnégyes-elemzésben, a 265. oldal negyedik bekezdése a $G-d^1-h^1-f^2$ négyeshangzatra mint „13. ütem-

beli szextakkord”-ra hivatkozik; nem tudom, nem a német eredeti hibás-e, de ha a fordító vagy a lektor közül legalább az egyikük jobban odafigyel, a könyvnek ez a gyöngyszeme nem jelenik meg kiáltó sajtóhibával.

A magam részéről kerülni ajánlanám az afféle ikes igei hiperurbanizmusokat („hazudom”, 19. old., „hajlom arra”, 355. old.). Lassan már konzervatív csökevénynek érzem magamban, hogy még mindig zavar az igekötős ige el nem válása az „a döntés nem összetévesztendő a szabadsággal” (135. old.) típusú szerkezetekben. Abból azonban nem engednék, kiáltanak ki bár a haladás reakciós kerékkötőjének, hogy a „kerülő passzívum” – „a sorok utolsó tagjai nem egyszerre kerülnek megütésre”, 145. old., lj.) – ellenében szorosra kellene zárni sorainkat, s továbbra sem volna szabad beengednünk igényes szövegeinkbe. Burjánozzék csak ott, ahonnan előtolakodott, a hivatalok bükkfanyelvében.

MALINA JÁNOS

Dobszay László: A klasszikus periódus

Editio Musica, Bp., 2012. 266 old., 4190 Ft

A nemrégiben elhunyt Dobszay László utolsó befejezett munkáját kapta kézhez az olvasó; a könyv – szerzője hangsúlyozza – nem tudományos érdekből született, hanem a gyakorló muzsikusz igényeit hivatott szolgálni. Hozzá kell tenni azonban, hogy Dobszay – eleven zenei tapasztalatokból leszűrt – gondolatainak súlya, a problémák kifejtésének sokirányúsága és logikája, a gyümölcsöző továbbgondolhatóság lehetőségének ígérete tudományos alapvetéssel ér fel. A klasszikus zene fél évszázados tanári, kutatói, előadói tevékenység során kiérlelt szemléletének summája áll e lapokon. A szövegben előrehaladva bizonyos pontokon láthatók ugyan a sietség nyomai (Dobszay tudta, hogy nincs sok ideje), sehol sem sérül azonban a kérdések kidolgozásának egysége és érhetősége.

A kötetben kettős tendencia érvényesül: a felhangzás pillanatában bekövetkező zenei észlelés és zenei értelemadás aktusának megragadása az egyik vezérfonál; a másik a mű alkotójának, az egyben látott folyamatok különféle szintű összefüggéseinek feltárása. Vagyis együttesen, egymást áthatva jelennek meg a mű megérzékített formájával szembeesülő befogadó és a művet létrehozó, azt maga előtt mintegy „kiterítve” látó komponista szempontjai. Közös nevezőjük, az interpretáció kitüntetett figyelmet kap. Dobszay voltaképpen az előadóhoz szól, őt vezeti be a bécsi klasszikus stílus életműködésébe, rávilágítva a zeneszerző formaszervező logikájára és a megkomponált formával adekvát, érzékeny és sokrétű befogadás előadói oldalon mutatkozó feltételeire.

A műben kibontakozó zeneszemlélet és az ebből fakadó elemzési technika egyik legmegnyerőbb sajátossága az egységes szempontrendszer, amely következetesen végigvihető az egyes kompozíciókon anélkül, hogy az analízis önkényes megállapításokba torokollna, vagy kimerülne a zenei textus fölösleges verbalizálásában. Dobszay a maga eleven valóságában kívánja megragadni a zenét, vagyis a zenei forma mint folyamat megvalósulására összpontosít. Ebből következik nála az idő centrális szerepe. Azt persze már régtől fogva tudjuk, hogy a zene időbeli művészet, de Dobszayhoz hasonló komolysággal kevesen foglalkoztak időbeliségével. Ő ugyanis arra dolgoz ki módszert, hogyan lehet számot adni a zene által művi, művészi módon megteremtett és megformált időről magáról.

Zenei gondolkodásának érzékenységet mutatja már a formáról alkotott differenciált elképzelése is. Dobszay elkülöníti egyrészt a formatanok szokásos eljárását, amely egy tétel vagy egy egész mű nagyobb szerkezeti egységeinek egymáshoz való viszonyából absztrahálja képleteit. Erre a gondolkodásra a dallamtipológiai tájékozódás a jellemző, ahol a műben valamiképpen azonosítható melódiák, téma-individuumok, ezek karakterbeli sajátosságai, alapvető harmóniai viszonyai és különféle felbukkanásaik, elváltozásaik játsszák a főszerepet. Az efféle elemzés általában nem törekszik

a kisebb formai egységek alkotóelemeinek az egész művön végigvonuló, következetes vizsgálatára, és célját is az eltérések, illetve ismétlődések kifejezésére használt betű- vagy szám-sorokból alkotott sémákban éri el. Az eleven zene létesülését az előadásban és a befogadásban vizsgáló Dobszay e forma fogalmat talán joggal tekinti túlságosan szűknek: csak a szerkezet bizonyos elvont sajátosságai ragadhatók meg vele. A forma fogalmának másfajta értelmezését kínálja az esztétika. Ebben a felhangzó zenemű minden érzéki momentumja és teljes belső szervezete egyaránt helyet kap, s emiatt válik Dobszay számára túlságosan tágá. A mű teljes akusztikus valóságát felölélő forma fogalma aligha hasznosítható az egyes kompozíciókról való beszédben. Már csak azért sem, mert Dobszay formán olyan műegyed-specifikus dolgot ért, amely nem változik előadásról előadásra. Ennek a kritériumnak az esztétikai értelemben vett forma az interpretáció mindenkor egyedi és számos esetleges mozzanata miatt nem felelhet meg, a szűk, formatani forma-fogalom pedig – jöllehet a műegyed változatlan szerkezeti sajátosságaira mutat rá – elkendőzi az adott kompozíciót egyénítő vonásokat.

Ezzel el is jutunk a kötet kiindulópontját jelentő formaértelmezéshez, amely a műalkotás mint megformált idő sajátosságainak megragadását célozza. Ebben az idő nem kronometrikus, külső tényező, de nem is a kompozíciók keltette különféle benyomások révén megképződő, belső élményidő. Miként Dobszay rámutat, a zene sajátossága éppen az, hogy önálló, maga szabta törvényeknek engedelmessé idő-folyamatot hoz létre, amelyhez természetesen valamiképpen viszonyulunk, és amely természetesen másodpercekben is mérhető (jöllehet az óra számlapjáról leolvasható változások semmit sem árulnak el e zenei idő mibenlétéről). Ennek a sajátos időnek – a bécsi klasszikus stílusról lévén szó – a metrikus lüktetés a létrehozója, szervezőereje. (Továbbgondolásra érdemes kérdés a szabad metrumú dallamkultúrák időkezelése.) A mérőütések sora azonban nem differenciálatlan impulzusok egymásutániságát

jelent. A mélyben húzódó pulzáció meghatározott nemű ütemekké csoportosul (2/4, 3/4 stb.), az ütemek pedig ennél is magasabb szinten megszervezett struktúrákat alkotnak. Dobszay formaértelmezésében a metrikus struktúrákként megformált idő játssza a központi szerepet, amelynek érzékeltetéséhez, ha tetszik, kimonodásához természetesen szükség van a magasságilag tagolt és e tagoltságuknál fogva sajátos viszonyrendszert kialakítani képes hangokra is.

Dobszay egyik fő gondolata, hogy a bécsi klasszikában a párokba rendeződés alapvető tendenciája figyelhető meg mind az ütemen belül, mind az ütemnél nagyobb léptékben mérhető viszonyokban. E kétrészségben – a szerző szavával élve: binomiális szerveződésben – oly módon illeszkednek egymáshoz a tagok, hogy a köztük lévő viszonyt nem pusztán addícióként, hanem párhuzamként érzékeljük. Fontos megjegyezni, hogy az összetartozás alapját nem a motivikus, dallami, hanem a metrikai relációk alkotják. Egy mérőütés az őt követő mérőütéssel áll párban. Az indító és érkező ütés súlyként és ellensúlyként való egymáshoz viszonyulásával olyan nagyobb léptékű időbeli, formai felületet hoz létre, amely egy magasabb szinten szerveződő formai egységet reprezentáló indító súlyként megkívánja a vele azonos léptékben mérve egyenlő mértékű feleletet. A mérőpárok által létrehozott (jelen esetben 4/4-es) ütemnyi egység máris különféle dimenziókban megjelenő súlyok és ellensúlyok rendjét foglalja magában. Az efféle belső súlyrendi gazdagsággal rendelkező ütem mint egymásba szervülő, egymásra visszautaló időpillanatok egyisége olyan új metrikai léptéket jelent, amelyben tovább munkál a páros elrendeződésre irányuló hajlam. Kialakul az ütempárok rendje, a belőlük szerveződő négyütemnyi binomok pedig nyolcütemes egységekké állnak össze. A hatványozás természetesen tovább is folytatható. A nyolcütemenyi binomok egymáshoz arányítása a forma nagyobb felületeken érvényre jutó, távolabbi összefüggéseket meghatározó mozgástörvényeit teszi megfigyelhetővé. Az eleven zenei érzékelés azonban, miként Dobszay hangsúlyozza, bizonyos fajta határt

szab. A klasszikus hallásmód keretein belül kibontakozó metrikus súlyrend belső összefüggéseinek rétegzettsége, gazdagsága már olyan mértéket ölt a nyolcüteményi egységek esetében, hogy e formai lépték észlelése során kialakul a zártság érzete. Ebből adódik, hogy a hagyományos formatanok a periódus normálterjedelmét nyolc ütemben határozzák meg. Igazán figyelemre méltó és a felhozott zenei példák révén meggyőző az, ahogyan Dobszay a zenei idő működésének elvi sémáját felállítva eljut egy alapvető zenei tapasztalatunk lehetséges magyarázatához.

A szóban forgó formaértelmezés alapját tehát az ily módon eleve megformált zenei idő adja. Ehhez azonban elengedhetetlenül hozzátartozik az ezt az időstruktúrát artikuláló hangok sora. Dobszay az általa esztétikainak nevezett forma teljes gazdagságától részlegesen elvonatkoztatva jut el azokhoz, a hangzó felszín egyes eseményeit jellemző tonális tartalmakhoz, amelyek a metrikus rendhez illeszkedve megalkotják a zenemű egyedi formáját. Elvonatkoztatásnak azért neveztem Dobszay eljárását, mert a felhangzó műalakot a vizsgálat során leegyszerűsíti, részlegesnek pedig azért, mert a dallamokat (akusztikus eseményeket) a maguk súlyrendi sajátosságainak és tonális értelmének megfelelően néhány hangból álló alakzatokra redukálja, amelyek azonban az eredeti arányait megtartó zenei folyamatot alkotnak. Több tekintetben is rendkívül vonzó ez az elemzési mód. Egyrészt egy kompozíció sajátosságaira oly módon mutat rá, hogy közben megmarad a zene közegében, másrészt a legkülönbözőbb léptékben zajló zenei történésekről képes számot adni, harmadrészt egyaránt érzékelteti az adott zenemű egyedi és általános vonásait. Mindezek fényében azt mondhatjuk, hogy egy mű felhangzásának teljes gazdagságában mintegy kimondja, részletezi a metrikus rend keretei között megalkotott időfolyamban zajló alapvető tonális eseményeket. Ám a forma különböző léptékben megvalósuló folyamatai között is fennáll ez a viszony. A metrikus nagyságrendhez mindig kötődik hangrendi történés is, amely a nála magasabb szintű összefoglalás részletgazdagabb

megjelenésének tekinthető, és amely a zenei gondolatnak a zenei idő további rétegeiben kibontakozó, egyre cizelláltabb továbbmondását alapozza meg.

Az eddig elmondottakból akár úgy is tűnhetne, hogy Dobszay forma-szemléletét a binomiális szerveződés periodikus-szimmetrikus rendje által meghatározott egyfajta statikusság jellemzi. Ez azonban koránt sincs így. A forma tonális összetevője ugyanis a különféle szinteken periodizált (azaz a páros csoportalkotásban érvényesülő párhuzamos, illetve visszautaló tendenciák révén organikusan szerveült) időegységek indulásait és lezárásait hol hangsúlyozza, hol eltakarja. A metrikus és a tonális rend egymást erősítve-gyengítve így a zenei forma olyasfajta dinamizmusát hozza létre, amely a periódusokat és a belőlük épülő mesterműveket egyaránt egyedivé teszi.

Fontos kiemelni, hogy Dobszay ily módon kidolgozott formafogalma nem lép a másik kettő helyébe. Inkább közvetít a hagyományos formatan és az esztétikai értelemben vett forma végletei között. A zenéről mint időben kibontakozó metrikus-tonális folyamatról könnyen megfélekedező formatan szerkezeti látleteit más kontextusba helyezi, és fogódzókat nyújt a teljes akusztikus gazdagságában megszólaló mű részleteinek elrendezéséhez, megformálásához.

A kötet legizgalmasabb lapjai közé tartoznak azok, amelyeken a szerző a formát dinamizáló-aszimmetrizáló tendenciák különféle eseteit taglalja. A bőséggel idézett klasszikus helyek arra adnak példát, hogy a melodikus, illetve ritmikai csoportalkotás, a dinamika és a faktúra elemei a legkülönbözőbb módon árnyalhatják a már önmagában is sokrétű metrikus-tonális alapszerkezetet. Dobszay külön fejezetet szentel az aszimmetrikusan megformált periódusoknak, és talán ezen a ponton válik leginkább egyértelművé, hogy a bécsi klasszika zenei gondolkodásának lényegi pontját tapintotta ki. A metrikus-tonális szerkezet egymásra felelő tagjainak nem részarányos megformálása épp azért hordoz annyi művészi potenciált, mert a létező nyolcütemes stílusnormához képest eltérésként érzékeljük, amely vagy bizonyos folyamatok ered-

ményeként áll elő, vagy következményeket von maga után.

Igazán nagyszerű, hogy Dobszay végül rábólintott Haydn-tanulmányának (*A szonátaforma megvalósulása egy Haydn-szimfóniátételben*) kötetbeli újraközlésére. (Az egyébként példáulan gondozott szövegben itt megjelenik néhány hiba. Ezek közül említést csak két téves hivatkozás érdemel: a 250. oldalon a 119. ütem helyett a 199-re, a 254. oldalon pedig a 166. helyett a 161. ütemre történik utalás.) Fontos adalék és egyben összefoglalás ez a könyvben tárgyalt kérdések és elemző szempontok együttes érvényesítését illetően: egyértelművé teszi, hogy a szerző klasszikus zenéről vallott gondolatainak hátterében a kompozíciónak mint organikus egésznek az elgondolása áll, vagyis az, hogy a forma megvalósulása során nem pusztán egymás után sorakozó, hanem egymásból kifejlődő események tanúi vagyunk. Dobszay arra ad rendkívüli erejű példát, hogy miként beszélhetők el ezek az akusztikus történések.

Mindezt megkapó közvetlenség-gel teszi, a szakmázás önélvező pózai, mindenféle fölösleges okoskodás nélkül. De miért is lenne másmilyen? Olyannyira természetes számára a zene legbensőségesebb ismerete, hogy szinte maga a muzsika csendül ki a sorai közül. Élő előadásainak szűrt finomsága, lendülete is jelen van a kötetben. Jellegzetes fordulatait, tiszteletet parancsoló önmérséklettel ötvöződő választékossága egyfajta szikár pompát kölcsönöz a szövegnek. Hála Kurtág Györgynek, aki a kötet ajánlásának címezte, hogy barátságával tudása megörökítésére kötelezte korunk egyik legnagyobb tudós-művészt.

RÁNKI ANDRÁS

Kovalovszky Márta: Harap utca 3.

Városi Képtár – Deák Gyűjtemény, Székesfehérvár, 2013. 157 old.

Székesfehérváron „megnyitott a kutyatár”. Nem tudom, hogy székesfehérvári találmány volt-e az eleinte vasárnapi, majd a szabad szombatokkal a szombat délelőtti kiállítás megnyitók

bevezetése, de telitalálat volt, annyi bizonyos. „A közönség legnagyobb részét Budapestről érkezett, a művészek, muzeológusok, a kiállításokra kiéhezett érdeklődők a ritkás vonatközlekedés miatt általában már reggel kilenc óra után itt sétálgattak a belváros utcáin, várva a kapunyitást. Odabent kávé fogadta őket, barátok, ismerősök; az évek során az állandóan visszajárók csapata folyamatosan bővült új meg új tagokkal. A lelkes együttlétbe, szertekanyargó beszélgetésbe merült társaság a megnyitó lezajlása után sem oszlott szét jó ideig. Mi, háziak is élveztük ezt a nyájas atmoszférát, a kapcsolatoknak azt a vonzó hálóját, a csak illő távolból vagy a legendákból, a szakirodalomból ismert Nagy Egyéniségek megjelenését. A későbbiekben nemegyszer vettük hasznát azoknak az ismeretsegeknek és barátságoknak, amelyeket a megnyitók alkalmával kötöttünk. Nem véletlen, ha ma mindnyájan úgy emlékezünk ezekre a vasárnapi (később szombati) eseményekre, hogy volt bennük is valami családias. A szerény – az igazgató és a magunk zsebéből finanszírozott – kávé inkább csak amolyan jelkép volt, a vendéglátás szellemét az fejezte ki igazán, hogy a kiállítás »témájától« függetlenül valamennyi muzeológus – régész, néprajzos, művészettörténész egyaránt – házigazda módjára társalgott a vendégekkel, udvariasan kísérgette őket az épületben, a városban...” (27–28. old.)

A megnyitók a különleges időpontválasztásnak köszönhetően konkurencia nélküli eseményt jelentettek a város életében, és egy hétköznapi délutánhoz képest sokkal kedvezőbbek voltak a távolabb lakó kíváncsiak számára is. Most Kovalovszky Márta elbeszéléséből derül ki, nemcsak a barátok, kollégák, érdeklődő értelmiségiek, Aczél György is a Balaton felé menet állt meg Fehérvárott, hogy a múzeumba bekukkantva a megnyitó előtt szemrevételezze például Vajda Lajos 1969-es emlékkiállítását. Ami a vernisszázsok közönségének megérte ezt a „strapát”, az éppen a Harap utca 3. volt. A kötet címlapján a székesfehérvári István és Szent István Király Múzeumban töltött évtizedeire (1962–2001) visszatekintő szerzőn, Kovalovszky Mártán és férjén, Kovács

Péteren kívül – aki minden szakmai témában és munkában is társa (a kötetben meghatározó a többes szám első személy, és ez nem afféle „felséges többes”) – egy egyébként korántsem harapós tacskó, a kedvencük megjelenítése áttételes utalásként is értelmezhető: az 1947-ben rövid ideig fehérvári muzeumigazgató Weöres Sándor versében a múzeumot jelképező Harap utca 3. alatt ugyanis a kutyatár nyitotta meg kapuit. Erről azonban egyetlen említésen kívül a könyvben nem esik szó – témája nem általános intézménytörténet, hanem a művészettörténész házaspár másfél évtizeddel később kezdődő, közel négy évtizednyi működésének szubjektív bemutatása, egyfajta önelemzése, ars poeticája.

A műfaji besorolás nem múzeumtörténet, nem is művészettörténet – persze a művészettörténész sok adalékot talál majd a könyvben –, hanem a hazánkban lényegében példátlan műfaj, az alighanem általában is ritka művészettörténeti memoár. A szerző emlékezetét Kovács Péterén kívül segítette az intézményi emlékezet is, a közel kétszáz jegyzetben ott sorakoznak a múzeumi publikációk, kiállítási katalógusok adatai. Nem gondolták – írja a szerző a múzeumi könyvtári cseré kapcsán ezekről a nem kis részben általa írt és szerkesztett füzetekről –, hogy katalógusaik „szerény, »házas« külseje kevésbé értékes kutatásokat, kevésbé meggyőző műveket takar, mint a világ bármely tájáról érkezett küldemény” (26. old.). A fehérvári múzeum – egyébként nemcsak a művészettörténetben, de az őskori és a római kori régészetben is – vette magának a bátorságot, hogy a nemzetközi szinten is megmérse magát. A nehézségekről, a tapasztalatokról, az eredményekről és persze a közreműködők bátorságáról a könyv egy egész fejezete szól. Egy másik pedig arról, ami a múzeum művészettörténeti tevékenységéből a leginkább nemzetközi – kontinenseket átívelő – volt: a művészkiállításokról és az ennek eredményeként létrejött, világszínvonalú múzeumi gyűjteményrészről.

Az a múzeum, amelyben 1962-ben a művészettörténész házaspár megkezdte a munkát, már a fél generációval fiatalabb olvasónak is maga az is-

meretlen őskor. A múzeum akkoriban szállításra, például a táci (gorsiumi) ásatások logisztikai háttereként, még saját lovas kocsiját használta – „igazi kocsis, igazi kocsis, igazi ló, igazi lócitrom” (129. old.). Hamar kiderült, hogy „a pénzzel meg egyáltalán nem kellett foglalkoznunk, pénz ugyanis nem volt” (47. old.) – ezt azért könnyebb elképzelnünk. Nem véletlen, hogy „a fővárosban maradt évfolyamtársaink kíváncsian figyelték szakmai boldogulásunkat, miközben nyilván általunk élték ki kalandvágyukat” (11. old.). Magyarországon azonban nem túl sok ilyen „szellemi hajlék” létezett, ahol a muzeumigazgató és a társszakmák muzeológusainak aktív támogatásával „egy szakma igyekezett pótolni a megelőző évtizedek kényszerű mulasztásait” (55. old.). A fővárosi kollégák is – évfolyamtársak és sokan mások – tevékenyen segítettek a fehérvári munkát, amikor megszületett a XX. század magyar művészetét bemutató, hézagpótló kiállításorozat, valamint a kortárs művészetnek szentelt tárlatok programja. (A generációs háló fontos szerepet játszott egyébként a két nagyszabású középkor-kiállítás – az *Arpád-kori kőfaragványok* és a *Művészet I. Lajos király korában* – létrejöttében is.) A fehérvári művészettörténészek sok minden mással is kapcsolatba kerültek az idők folyamán – Kovalovszky Márta a XIX. századi szobrászat jelentős kutatója, Kovács Péter pedig a város barokk kori művészetével és városépítés-történetével is foglalkozott, ráadásul egy ideig Fitz Jenő utóda a múzeumot is vezette –, erről azonban a kötetben nemigen esik szó. Nyilvánvaló, hogy életművük döntően fontos részének a XX. századi művészetrel kapcsolatos eredményeiket tartják. Nyugdíjba vonulásuk előtti búcsúkiállításuknak 1999-ben *A mi huszadik századunk* címet adták – ez is a jelen kötethez hasonló, csak éppen a kiállítás műfajában összeállított, különleges és emlékezetes memoár volt.

A XX. századi és kortárs események megítélése szempontjából nem számítok hozzáértőnek, s nem tartozom a szerző „nemzedéktársai” körébe sem. Az objektív értékelésre azonban így is alkalmatlan vagyok – túl sok felejtethetetlen élmény köt Kovalovszky Márta és Kovács Péter

Fehérvárjához. A fehérvári múzeum ugyanis muzeológusai mindenre kiterjedő figyelmének, interdiszciplináris tudásának köszönhetően bázisul szolgált a városban folyó műemlékes munkához is – ugyanazzal a kedves gondoskodással, amelyet a múzeum kiállításaira érkező szakmai látogatók is élvezhettek. Így aztán életem nagy pillanatai közé tartozik az 1985 elejének napsütéses téli hidegében a főutcán elkeseredetten kiálló és kiálló Kovács Péter, amikor közölték velem, hogy nincs apelláta, a felszabadulás negyvenedik évfordulójára milliós, hiábavaló ráfordítással ki kell mázolni a múzeum homlokzatát, hiába követelnék meg az egymásra épülő munkamenetek logikája és a takarékoság előbb a helyenként beázó tető és a romló párkány rendbetételét. Akkori bátorságát az tudja igazán értékelni, aki ma is ott áll az utcán műemlékek homlokzata előtt tehetetlenül, vagy szenved a tervtanácsok eredménytelenségén a magamutogató butaság önkényét tapasztalva. A kötetben a hatvanas évek jellemzéseként jelent ugyan meg a „betört a múzeumba a politika is” kitétel (111. old.), a hetvenes évek produkcióját pedig időnként erősen befolyásolta az a mindenre ráhúzható vélemény, hogy „a muzeológusok még nem eléggé érettek” (120. old.), de hiába volt érezhető a „nyolcvanas évtized szabadabb légköre” (106. old.), a változás mégis csak relatív volt.

Ha a hatvanas évek úttörő kiállításait még nem láthattam is, számomra felejthetetlen a Velencei Biennálé magyar pavilonjában a Jovánovics György kiállításának megnyitója előtt intézkedő, aggódó, padlót törő Kovalovszky Márta 1995-ben. (Az utóbbi gesztust a kötetben fénykép örökíti meg. A hölgy kurátorok ilyesfajta beállítottságainak általánosabb érvényességére látszik utalni hasonló tapasztalatom Keserű Katalin Joseph Kosuth-kiállítására kapcsán, azt viszont nem tudom, hogy a könyvben sokszor említett Néray Katalin élt-e ezzel a lehetőséggel – Sturcz János később biztosan nem.)

Olyan, valóban személyes „áthallások” is kísérték a könyv olvasását, hogy a többször is hangsúlyozott alap kutatások kapcsán – „saját célunknak [...] csupán az »alapkutatások« elvég-

zését tartottuk, amelyekre korábban a magyar művészettörténetnek és muzeológiának nem nyílt alkalma” (107. old.) – mindig felrémlt az Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézetének könyvtára, ahol Kovács Péter elnöklétével a kilencvenes évek első felében az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) művészettörténeti zsűrijének üléseit tartottuk, nemegyszer az alap kutatás művészettörténeti vonatkozásainak meghatározásán vitatkozva. És nem feledhető a Kovalovszky–Kovács házaspár által mindig – a mostani kötetben is – méltán magasra értékelt Fitz Jenő és felesége, Petres Éva. A múzeumigazgató Fitz Jenő kiállítását intézményéért, beosztott munkatársaiért és kulturális programjaikért, és persze ezen keresztül saját maga integritásáért is legjobban az 1965-ben Aczél György szemébe csendesen, mosolygósan, de nyíltan kimondott, a kötetben idézett „*Nem vagyunk hozzászokva, hogy megmondják, mit csináljunk*” (116, 118. old.) megjegyzés mutatja.

A múzeum számítógépesítési folyamatának leírása során a költészet, az irodalom történéseire is érzékenyen reagáló művészettörténész érzékletesen vázolja – szakmájából kifolyólag természetesen a „képesedés” kibontakozását is gondosan megfigyelve –, „hogyan veszíti jelentőségét, sértetlenségét a kimondott vagy leírt szó” (130. old.). A konkrétan az egyre szedett-vedettebb, töredezett e-mail-szövegek jelenségére vonatkozó megjegyzés áttételesen sok minden másra is érvényes manapság, Kovalovszky Márta könyvére azonban a legkevésbé sem. A személyes beszélgetés természetességével, puhán gördülő szöveget olyan életszagú megjegyzések gazdagítják, mint hogy „Zádor Anna első egyetemi óráján figyelmeztetett bennünket, hogy a művészettörténésznek elsősorban jó lábra van szüksége” (39. old.). A szerző minden mondata jelentést hordoz – jelentőségteljes –, leírt szavainak különleges súlya van. Ráadásul mesés szép mondatok olvashatók a kötetben. „Amikor először nálunk jelentek meg Schaár Erzsébet apró bundás nőalakjai [...] és ágyban fekvő szerelmespárjai, a tér nemcsak a pusztaságba szűrt keskeny formákként nyújtózó figurákkal telt meg, hanem

érzelmeiktől terhes, vibráló feszültséggel is.” (61. old.) Ország Lili művein „a héber írásjelekre emlékeztető alakzatok úgy fonódtak össze és lebegtek a végtelen barnásszürke térben, mint az évezredek mélyéből felszakadó panaszos dallamtöredékek, ősi sirámok, szétfoszló jeremiádok” (62. old.).

A megfogalmazás leleményeivel nem csupán a művészeti folyamatok jellemzésekor találkozhatunk, de a visszaemlékezések másik fő területe, a politikai-kultúrpolitikai környezet leírása során is – ez a gyakori elejtett megjegyzések mellett *A múzeum és a kultúrpolitika* című fejezet témája. A hetvenes évekre vizsgálódva: „Ha most megállok itt egy pillanatra, és becsukom a szemem, [...] valami súlyos, barnás homály telepedik rám, egy nehéz korszak atmoszférája legyint meg. A végeérhetetlenül sorjázó történetek, vallomások, bűnbánatok, tagadások, tragikus sorsok, álságos és igaz kémhistoriák ma is összeszorítják az ember szívét.” (123. old.) Ilyen volt, amikor „a történelem sötétén fenyegető ragadozói köröznek az intézmény fölött” (uo.). A munkaprogramjuk lassulását, kiállításaik (például az Európai Iskola bemutatása) évekkal történő elodázását megélni kényszerülő szereplőknek mindez maga lehetett a tragédia – Kovalovszky Márta mostani, Arany János-i bölcs rezignáltsága alighanem csak évtizedekkel későbbi visszaemlékezésének sajátja: bár az egykori múzeumi életre vonatkozik a kötetben, de sokkal szélesebb értelemben is igaz lehet, hogy „ha akkor mérgeződött, háborgott, vagdalkozott is az ember, utólag nosztalgiával gondol vissza arra a színes és mozgalmas életre” (24. old.). A kiállítások halasztgatása a kibicnek egyébként akár hasznára is válhatott: én például annak köszönhetően láthattam már az ötvenes évek (szocreál) művészetének kiállítását, hogy a minisztérium, a megye, a pártbizottság korábban úgy ítélte meg, „a muzeológusok még nem eléggé érettek”. A szerző írói stílusának finomsága azzal a művészettörténeti érzékenységgel párosul, amely a kezdetektől figyelt a többi művészeti ág produkciójára is. Jelen kötetben is feltűnik Pilinszky János, Hubay Miklós, Szentkuthy Miklós, Juhász Ferenc, Nagy László, Nádas Péter, Esterházy

Péter, Petri György, Konrád György alakja – esetenként műveik idézésével együtt –, utalás történi Jancsó Miklós filmjeire is. Az említettek közül többen is ott voltak a képzőművészek és művészettörténészek mellett a fehérvári kiállítások megnyitására felkért személyiségek között, ahogy a XX. századi kiállítás-sorozat kezdetétől a megnyitók szerves része volt a kortárs zene, vagy a középkori és a néprajzi tárlatokon a hozzájuk illő zenei program is. Mindez természetesen megkövetelte a múzeumi vezetés és a teljes muzeológusi gárda egyetértését. A szerző szavai szerint „nem is kényszeres újat akarás vezetett bennünket az ilyen rendezvények megvalósításában, hanem az a vágy – másképpen múzeumi gondolkodásnak is nevezhetjük –, hogy múzeumunk ne pusztán régészeti, néprajzi, művészeti, történeti értékek befogadója, vagy kiállítások helyszíne legyen, hanem igazi szellemi hajlék, amelyben a sok rokon szellemű törekvés azért találkozik, hogy együttesen értelmezze, plasztikussá varázsolja a kultúrák kihűlt és tetszhalott anyagát” (30. old.).

A *múzeum és az idő* fejezet a változásokat taglalja. Nemcsak az intézményen belül nőtt át a lovas kocsis számítógépbe, de a fehérvári múzeumot apránként megelőzte egy sokkal nagyobb lehetőségekkel rendelkező, országos intézményrendszer – a Műcsarnok már a nyolcvanas, majd a kiépülő Ludwig Múzeum, illetve a Magyar Nemzeti Galéria a kilencvenes évektől a lehetőségek egészen más dimenzióiban foglalkozhatott a kortárs művészet tendenciáival, illetve a XX. század művészettörténeti emlékéanyagával. A „közben megöregedett” fehérvári muzeológusok – Kovalovszky Márta írja így – saját munkájuk és egykori programjuk kiteljesedését is látva a fejleményekben „tisztá szívből örvendeztek” például a Galéria nagy kiállításainak, annak, hogy az országos intézmény „hogyan találja meg a legaktuálisabb művészeti kérdéseket, milyen ötletesen fedezi fel a neki való feladatokat” (131. old.). A változások azonban nem álltak meg, és az érzékeny megfigyelők – mint amilyenek a fehérváriak – számára az is világos, hogy a múzeum mint „látványpékség” (copyright: egy éles nyelvű barátó)

valami teljesen új célt fogalmaz meg: „ez a *fogyasztás helye*, nem az emlékezeté vagy a felejtése” (132. old.). A szerző utal Sinkó Katalin 2008-ban, a Magyar Nemzeti Galéria évkönyveként (XXVI. köt. 11. szám) publikált, nagy *Nemzeti Képtár*-tanulmányára és egy sokszerzős közgyűjteményi helyzetelemzésre 2009-ből, mint amelyek „azon az érzékeny és keskeny határon” születtek meg, „amely a kétféle múzeumfelfogást elválasztja egymástól” (133. old.). Ha pedig a keskeny határ akkoriban húzódott, akkor azóta ezt át is léptük. Ez Kovalovszky Márta véleménye és sajnos sokunk tapasztalata: annak a felfogásnak, miszerint „mindennek – kiadványnak, nemzetközi cserének, kiállításnak, egyszóval valamennyi múzeumi tevékenységnek, az egész múzeumi létnek – alapja és középpontja a múzeumban őrzött anyag, a múzeumi tárgy/műtárgy kell legyen” (21. old.), már vége. Nem cél többé „a tárgyakhoz, művekhez, dokumentumokhoz fűződő személyes viszony” (uo.), odaveszhet minden, amit „múzeumi gondolkodásnak” nevezhetünk, a múzeum már nem lesz „igazi szellemi hajlék”, ahol a gyűjtés és kiállítás folyamatát meghatározta a minőség tisztelete (és ezzel együtt elmondható, hogy a fehérváriak – akik számára „az idő, a történelem, a művészettörténet az a fészek, ahol a művész és műve életre kel, létezik” (55. old.) – saját munkája szempontjából a minőség igénye). „Aki a mi időnkben dolgozott valamilyen múzeumban, könnyen észrevehette a kilenc szerző tanulmányának és Sinkó kötetének önkéntelen egybecsengését: mindkettő arról a múzeumi világról beszél, amelynek napja lemenőben van, s amely velünk együtt a régi időkhöz (a mi időnk?) tartozott. Mindkettő a múltban fogant, felfogásuk, eszményeik a múltban gyökereznek, onnan hoznak (távoli) üzenetet.” (134. old.)

Kovalovszky Márta nem mondja ki, de nehéz nem észrevenni az új idők politikai szavát, a konklúzió ott rejlik a látletben: a művészettörténészek – de már nem csupán Fehérvárott, hanem en bloc – már ismét *nem eléggé éretek*.

A Micimackóra hivatkozás – „Nyuszi rokonai, barátai és üzletfelei” – több helyen is feltűnik a kötetben –

például a szerző meggyőződése, hogy a jubileumi, 1995-ös Velencei Biennálén nemzeti biztostként „nyuszi rokonainak, barátainak és üzletfeleinek” aktív támogatása nélkül – afféle magányos, a kevésbé ismert terepen tétován buk-fencező nyúlként – aligha boldogulhat”-ott volna (105. old.). Megszámálhatatlan utalás található a barátokra és a barátnőkre (néhányik azért, mint arról már említés történt, éles nyelvű!), művészbárátokra, a barátságra, a barátságos múzeumi légkörre, familiáris-baráti vagy barátságosan tudományos atmoszférára, továbbá a kollégák alakította barátságos helyszínekre, szoros baráti-szakmai szálakra. Ha a fehérvári múzeumba látogatók mind barátok – időnként azért néhány titkosrendőrrel is megspékelve –, akkor nyilvánvaló, hogy a megnyitók „barátságos zsongás verődött vissza a falakról” (81. old.). Ismerve Kovalovszky Mártát és Kovács Pétert, ez valóban személyiségük, lényük kulcsát jelenti – az Ő világukat a művészet és a kultúra szeretete és szolgálata mellett a barátság mozgatja.

(A 2013. június 12-én a FUGA Budapesti Építészeti Központban rendezett könyvbemutató rövidített szövege.)

LÓVEI PÁL

Markus Cerman: Villagers and Lords in Eastern Europe, 1300–1800

*Palgrave Macmillan, 2012. 155 old.,
£16.50 (Studies in European History)*

Merész kísérlet egy népszerűsítő kiadványban Kelet-Európa fél évezrednyi agrártársadalmi változásait nemcsak összefoglalni, de az eddigi megközelítések erőteljes kritikájával új utakat is vázolni. Markus Cerman a Bécsi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtörténeti Intézetének professzora; eddigi munkássága biztos alapokat nyújt az áttekintéshez. Két évtizeddel ezelőtti disszertációjában az észak-csehországi (Frýdlant és Liberec) uradalmi lét és a protoindusztriális háziipar kibontakozását vizsgálta (*Proto-*

Industrialisierung und Grundherrschaft. Ländliche Sozialstruktur, Feudalismus und proto-industrielles Heimgewerbe in Nordböhmen vom 14. bis zum 18. Jahrhundert [1380–1790]. Universität Wien, Wien, 1996.), és fogalomtisztázó kötetet szerkesztett a protoindustrializáció regionális mintázatairól (Markus Cerman – Sheilagh C. Ogilvie [Hrsg.]: *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikzeitalter.* Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1994.). Utóbb csehországi kutatásait több kötetben adta közre. Érdeklődése jól illeszkedik a bécsi műhely tradícióhoz, hiszen a débcek között A. Hoffmann, E. Bruckmüller, M. Mitterauer, H. Knittler, R. Sandgruber, E. Landsteiner fémjelezte intézetben több évtizedes folyamatos és megbecsült pozíciója van a vidéki élet teljességét felölelő, a háztartásszerkezettől az uralmi viszonyokon át a gazdaságtörténeti szempontokig ívelő megközelítésnek.

A mai napig masszívan élő nézet, hogy az Elbától keletre a parasztságot a szabadság hiánya és a röghöz kötöttség jellemezte a kora újkorban. Cerman viszont új könyvében amellett érvel, hogy ma már nem tartható az agrárstruktúra dualizmusának és a 300 éven át fennálló második jobbágságnak a tétele. Az utóbbi negyedszázad kutatásaiban elegendő tudás gyűlt össze ahhoz, hogy kijelentesük: Kelet-Közép- és Kelet-Európa a második jobbágságot illetően nem volt egységes, ráadásul a második jobbágság jelenségkörébe sorolható terület és népesség összességében jóval kisebb volt, mint korábban hitték. (Hazai vonatkozásban Gyáni Gábor vitatta az elméletet: *Érvek az elkanyarodás ellen. Reflexiók Pach Zsigmond Pál „A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén” c. írására.* BUKSZ, 1991. tél, 406–409. old.) Cerman könyvét ezért alapvető fontosságúnak tartom: mítosszá merevedett sztereotípiákat dönt le, és évtizedes tabukkal száll vitába, eközben kísérletet tesz egy egységes kelet-közép-európai történelmi fogalmi keret bevezetésére – angolul. Údító módszertani döntése, hogy a nagybirtok és a paraszti gazdaság szerepének vizsgálatokor a jogi források mellett csak empirikus

elemzésen nyugvó tanulmányok eredményeit használja, s evvel meg tudja haladni a Kelet–Nyugat szembeállítás eredendően ideológiai jellegű és a hidegháború időszakában hallatlanul megerősödött képét.

Cerman nem alkot új fogalmakat, hanem a német terminológia angolban is bevett fogalmainak ad egyértelmű jelentést. Komoly hozadéka lenne a kötetnek, ha elő tudná mozdítani, hogy a kelet-közép-európai kutatások közös fogalmi keretet használjanak. A könyv kulcsfogalmai a *Gutsherrschaft* = *demesne lordship* és a *Gutswirtschaft* = *demense economy*. Mindkettőnek a *Grundherrschaft* a középkori előzménye: az a nemesi birtok, amely csak járadékot szed, de még nem termel. Szabó István tömör meghatározása szerint „a magyar nagybirtok átmeneti típusként foglal helyet az adóztató (*Grundherrschaft*) és a termelő (*Gutsherrschaft*) uradalom között” (Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában.* MTA, Bp., 1947. 37. old.); historiográfiai és fogalommagyarázó áttekintésében Vári András a *Gutswirtschaft* fogalmát „földesúri sajátgazdaság” néven szerepeltette. A *Gutsherrschaft*, a termelő nagybirtok esetében a nemesi birtok termelésének alapja a paraszti munkajáradék (robot), míg a *Gutswirtschaftban* a majorkodó földesúri sajátüzem is meghatározó (Vö. Vári András: Kelet- és Nyugat-Európa agrártársadalmi dualizmusa – tavalyi hó? *Korall*, 2004. 15–16. szám, 117–144. old.). Az alapfogalmak mellett Cerman továbbiakat is áttekint a kötet elejére illesztett kis glosszáriumban, megkönnyítve nemcsak az értelmezést, de a ráhangolódást is a témára.

Cerman munkájának fő kérdése az, hogy európai összehasonlító perspektívában vajon helytálló-e a kora újkori Kelet-Közép- és Kelet-Európát az általános gazdasági elmaradottsággal jellemezni. A könyv öt fejezetből és az összegzésből áll. A fogalomtisztázást követően áttekinti a jobbágság és az alávetettség egyéb formái közti különbség változatait, majd a nemesi birtok és gazdaság késő középkortól kezdődő fokozatos erősödését hirdető elméleteket. Ezután két fejezet a gazdasági szférára összpontosít, a nemesi

birtok szervezetét, jövedelemtermelő képességét és a paraszti gazdaságra és életkörülményekre gyakorolt hatását elemzi.

Mindebből a számunkra is újat hozó megállapításokat emelem ki. A második fejezet provokatívan, *A második jobbágság mítosza* címmel indul, és kritika tárgyává teszi azt az idehaza is közhellyé lett tézist, hogy Európa agrártársadalmi fejlődésében sajátos dualitás mutatható ki, mivel Kelet-Európában kb. 1500 után kialakult és egészen a XVIII–XIX. századig tartott egy második jobbágság. Ez a tézis azonban nem tartható: a földesúri uralmi és gazdasági rendszerek gyakorlata egyrészt nagy regionális változatosságot mutat, másrészt kialakulásuk több szakaszban, időben elnyúlóan történt, a XV. század közepétől a XVIII. századig. Am nemcsak a regionális eltérések, hanem az uralmi konstellációk tartalma miatt sem tartható elgondolás, hogy a parasztok személyi és birtokjogai szinte teljesen kiüresedtek volna ebben az időszakban. Az autonómia fontos területei ugyanis mind a személyek, mind a közösségek szintjén megmaradtak. Lényeges persze tisztázni, mit is jelent a jobbágy szó. A magyar nyelvben alapvetően ez az egy szavunk van, amelyet különféle jelzőkkel (szabadmenetelű, szerződéscontractualista, örökös) láttak el már a néhai kortársak is, hogy valamelyest tisztán lássanak a vidéki életformák dzsungelében. A német nyelvterületen ezen a téren valamelyest könnyebb a helyzet, hiába van azonban több rendi jogi személyi kategória a jobbágyi minőség jelölésére, ha regionális tartalmuk más és más, ha a norma és a gyakorlat nem egyezik. A probléma historiográfiáját itt nem érintem, fent idézett ragyogó tanulmányában nemzetközi kitekintésben e kérdéskört is áttekintette Vári András.

Cerman leszögezi, hogy meg kell különböztetnünk a szó ideáltipikus, kelet-elbai értelmében vett jobbágy (*Leibeigener, serf*) fogalmát a birtokhoz kapcsolódó földesúri alávetettség (*subjection*) más formáitól, fokozataitól. Mivel a jobbágyokra jellemző személyi kötöttség csak bizonyos területeken, s ott is általában a népesség kisebb hányadát érintve, az aláve-

tettséggel párhuzamosan jelent meg, félvezető e két fogalom összemosása. Az örökös jobbágy mint történeti típus genezise szempontjából tanulságos, hogy a majdani porosz területeken a XVI–XVII. században csak a falusi lakosok bizonyos csoportjai jobbágyok. Ennek ellenére a XVIII. századra az örökös jobbágy (*Erbuntertan, hereditary subject*) fogalom terjedt el, jóllehet a század végén Poroszországban a vidéki lakosságnak hozzávetőleg kétharmada alávetett státusú volt. Magyarországon az alávetettség volt a domináns forma, nem beszélve a mezővárosok, a szabadalmas területek jelentős szabadságjogokkal rendelkező közösségeiről. Cerman azt ajánlja, hogy a jobbágyság mint metafogalom helyett beszéljünk földesúri rendszerekről, amelyek erős földesúri és gyengébb-gyenge paraszti (*villagers*) jogokkal jellemezhetők.

A paraszti jogok kérdése átvezet az alávetettség mibenlétének meghatározásához. A rengeteg regionális változatra tekintettel Cerman elveti a duális agrárstruktúra, illetve a második jobbágyság fogalmát, s helyettük a termelő nagybirtok (*demesne lordship – Gutsherrschaft*), illetve az ennek az adott nyelven megfelelő kifejezést ajánlja. Az alávetettséget alapvetően a következő négy dimenzióban lehet differenciálni: a mobilitási korlátozások ereje, a földesúr bíraskodási hatalma, a birtokjogok minősége, valamint a robot mértéke.

Kiemelve kettőt e sorból, Cerman felhívja a figyelmet, hogy nem feltétlenül önmagában a paraszti mobilitás korlátozásának szándéka vezette a földesurakat, hanem egyszerűen bértől kellett találniuk az elvándorlókat, a háborúban elesettek helyére. Ráadásul a korlátozások gyakori újbóli megerősítése azt is jelezheti, hogy a korábbi rendelkezéseknek nem tudtak kellő érvényt szerezni. Magyarországon e tekintetben arra példa, hogy az alacsony népsűrűség és a gyenge földesúri kontroll miatt nehéz megakadályozni a költözést. Az alávetettség másik szimptomatikus dimenziója a munkajáradék (*robot – corvée*) mértéke. Ennek enyhébb formáját a heti legfeljebb háromnapos, erőteljesebb megjelenését pedig a heti három napot meghaladó szolgálat jelen-

tette. Az elmúlt évtizedekben végzett, a társadalom szövetét felfedő mikrovizsgálatok mindazonáltal arról árulkodnak, hogy a földesúri hatalmat a falvak és az állam is szabályozta, tehát korántsem volt korlátlan. Cerman számos példával igazolja, hogy az alávetettség értelmében vett jobbágyság nem is működhetett volna a falvak népének minimális kooperációs készsége nélkül. A vidéki hatalmi viszonyokat mindennapos konfliktusok, a földesurak (törvények) által kijelölt határok rendszeres áthágása jellemezte. Ha a földesurak megpróbálták is a közösségek életét ellenőrizniük alá vonni, ebben az uralmi konstellációban ez csak ritkán sikerült: a közösségek meg tudták őrizni autonómiájukat. A földesurak nem avatkoztak bele a paraszti háztartások gazdasági jellegű döntéseibe, a családi és örökösödési stratégiáiba. Az autonómia védelmének közkeletű formája volt emellett az az ellenállási forma Holsteintől Magyarorszáig, hogy a falvak kevés és alkalmatlan személyt küldtek robotra, a munkát pedig gyenge színvonalon végezték. Az autonómia erejéről tanúskodnak a gyakori és hosszan tartó peres eljárások is, amelyekben a bíróságok gyakran a parasztoznak adtak igazat.

A kötet másik nagy vonulata a *Gutsherrschaft* jellegű földesúri gazdaság szerepének, működésének elemzése. A nagybirtok mint termelő üzem XVI. századi felemelkedésére és megerősödésére eltérő magyarázatok születtek, amelyek gyakran hivatkoznak a gazdasági szférán kívüli elemekre is. Az egyik ilyen megközelítés az állam gyengeségéből vezeti le a nemességnek és birtokának növekvő befolyását, ezzel magyarázva a városok politikai és gazdasági hatalmának meggyengülését is. Látni kell azonban – mondja Cerman –, hogy nem egy ország példája ellentmond e tézisnek. Az erős állam és a termelő nagybirtok (*demesne lordship*) együttállását nyújtja Brandenburg–Poroszország, a Habsburg Monarchia, Svédország és Oroszország is. A városok gyengeségére vonatkozó tétel pedig csak akkor állja meg a helyét, ha a nyugati léptéket követve a tízezer feletti lakosság-számhoz kötjük a városi minőséget. Amennyiben viszont az öt- és tízezres

lélekszámú településeket és a városi funkciókat is ide vesszük, akkor a lengyel és a cseh területek, illetve Magyarország és Poroszország városi népességének aránya a 20–30 százalékot is eléri. S nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy maguk a városok is igyekeztek földesúrként fellépni, azaz a városi minőség nem definiálható pusztán a nemességgel szembeni fejlődés ellenpólusaként.

A XVI. századi árobbanás kétségkívül nagy szerepet játszott a nemesi birtokok megerősödésében: a nagybirtok gabonaexportőrként léphetett fel a nyugat-európai piacokon. Ebből viszont az is következik, hogy a nagybirtokstruktúra nem a kelet-európai feudális struktúrák eredménye, hanem a korai nyugat-európai kapitalizmus integráns részeként jött létre, még ha mellékágon is (*flip side*) (43. old.). Ugyanakkor nem indokolt e tétel kiterjesztése egész Kelet-Közép- és Kelet-Európára. Bár van együttállítás az exportált gabona mennyisége és a nemesi nagybirtok fejlődése között, ezzel az összefüggéssel elsősorban a balti térségnek a Hanza-városok által közvetített gabonatermelése magyarázható. Már Lengyelország hajózható folyóktól távolabb eső vidékeivel kapcsolatban is kérdéses, mennyire tudtak e területek a kontinensen belüli munkamegosztásba bekapcsolódni. Cerman ezért úgy véli, hogy a földesúri gazdálkodás kiterjedésének növekedésében a döntő szerepet általában a mezőgazdasági termékek piacának növekedése játszotta, s ebben a belső piac különösen fontos volt.

A kelet-közép-európai nagybirtokrendszer kapcsán az elméletek egy további vonulata a középkori folytonosság erejével érvel. Az alaptézis ez esetben az, hogy az agrártársadalom kora újkori kelet-európai fejlődési irányai a középkorban kialakult települési és hatalmi struktúrában gyökereznek. Az újabb empirikus vizsgálatok – állítja Cerman – azonban nagy diszkontinuitást mutatnak ki a késő XIV. század és a XVI. század földesúri gazdaságaiban. A birtokos családok cserélődtek, a nemesi birtokok fragmentálódtak.

A majorsági gazdálkodás kiterjedése és intenzívebbé válása továbbvezet az allodizálás problémájához,

ahhoz a fázishoz, amelyben a nagybirtok *Gutswirtschaft*tá (*demesne economy*) alakult. Az allodizálás – elsősorban a marxista történetírásnak köszönhetően – mint a parasztok megfosztása a földtől került be a történeti köztudatba. Cerman ezt is mítosznak tartja, s arra int, hogy különböztessük meg a birtok kisajátítására irányuló földesúri törekvéseket a más erőforrások feletti vitáktól (közös legelők, erdőhasználat kérdése stb.). A földesúri túlkapások jellemzően ez utóbbi esetekben fordultak elő. Érdekes különbség mutatkozik a birtokos státusa szerint is: általánosságban kijelenthető, hogy a fejedelmi, királyi és (fő-)hercegi birtokokon sokkal kevesebb ilyen jellegű konfliktusról tudni, mint a világi földesurak kisebb birtokain.

A nagybirtokon folytatott gazdálkodást (*demesne farming*) elemezve ismételt megerősítést nyer az az állítás, hogy elérhető piacok hiányában a gazdálkodás expanziójáról sem beszélhetünk. A gabonatermelés fel-futása csak ott és akkor következett be, amikor reális kitörési pontként mutatkozott a szállítás biztosításának köszönhetően. Itt említem meg azt az amúgy másutt is megfigyelhető problémát, hogy Cerman adatai sporadikusak és időben nagyon szétcsúsznak. Nyilván így is hatalmas munka lehetett az összegyűjtésük, a pénz- és mennyiségértékek standardizálása, ám ez a tény mindenképp gyengíti az érvelés erejét.

A majorsági termelést folytató nagybirtok immár nem csak robotra támaszkodott, az igénybe vett munkaerő a munkajáradék, a bérmunka és a kényszerbérmunka keverékével jellemezhető. Ám a robotban ledolgozandó munkanapok számát itt is szerződésben rögzítették. (Mint másutt, Cerman a rendelkezésre álló irodalom alapján ez esetben is végigveszi az egyes országok sajátosságait. A kötetben az egykori tartományok, történeti régiók egyértelműen azonosítható névvel szerepelnek, bár akad olyan kakukktójas is, mint *Hungarian western Wallachia* a 82. oldalon.)

A nagybirtok kereskedelmi kiváltságai csak látszólag akadályozták a parasztokat abban, hogy termékeiket piacra vigyék. A parasztok ugyan- is vagy kikerülték e monopóliumokat,

vagy aláásták a hatékonyságukat. Ezért a *Gutswirtschaft*ról korábban alkotott képet Cerman úgy árnyalja, hogy az inkább a paraszti gazdaságokkal szimbiózisban, semmint a rovásukra fejlődött.

Az uradalmi és a paraszti lét fontosabb problémafüzeirenek áttekintése után Cerman az ötödik fejezetet a kelet-közép-európai elmaradottság kérdésének szenteli. A korábbi kutatásokban vitán felül állt, hogy Nyugat-Európához képest a földesúri és paraszti gazdaságok a kontinensnek ezen a felén tradicionálisak, piacellenesek és elmaradottak. Termésatlagaik és termelékenységük alacsony, ami a teljes bevétel stagnálását eredményezte. Közhelyként élt az is, hogy a nemesi érdekek (a mobilitás korlátozása, a monopóliumok stb.) ellehetetlenítették a vidéki népesség kereskedelmi tevékenységét, miként az urbanizáció és a kisipar fejlődése is korlátozott maradt a földesúri birtokok s ezen belül is elsősorban a robotoltató gazdaság miatt. Cerman viszont azzal érvel, hogy empirikus adatokkal előbbi állítások egyike sem támasztható alá.

Ami a terméseredményeket illeti, főként a búza terméshezamait vizsgálták, amit Cerman azért tart problematikusnak, mert e vizsgálatok nem vettek tudomást arról, hogy ezen a téren is nagyok a regionális eltérések, és vannak magas hozamú kelet-európai területek is, a jó és rossz termésű évekről, vagy a mértékek átszámítási nehézségeiről nem is beszélve. A birtokkormányzás professzionalizálódása egy másik ismérv, amely tarthatatlanná teszi a hozzá nem értésnek és a pazarlásnak a nagybirtokokkal kapcsolatban emlegetett toposzát. Brandenburg kapcsán William Hagen azt írja, hogy hosszú távon a földesurak arisztokrata vállalkozók (*aristocratic entrepreneurs*) lettek (107. old.). Erre számos hazai példát is hozhatunk, nemcsak a mezőgazdaságból, de a korai ipartelepítések területéről is.

A paraszti birtokkal szemben sem tartható fenn a piacorientáltság hiányának vádja. Sok példa található a kisbirtokos parasztok nagyfokú piaci aktivitására, sőt meggazdagságára. Mint az a lokális esettanulmányokból kiderül, a piaci kitettség

az is jelzi, hogy a parasztok idejükkel gazdálkodva felkészültek a robot időszakaira, úgy szervezve meg egymás között a részvételt, hogy egyéni termelésük és piaci kapcsolataik azalatt se szenvedjenek kárt. Azaz a parasztnak még a *Gutswirtschaft* (*demesne economy*) nyújtotta kereteken belül is volt lehetőségük önálló gazdasági döntések meghozatalára, és képesek is voltak rá. Mindez az életkörülményeikre is kihatott. 1590 körüli magyarországi adatok alapján a búza 31,5–52,3 százaléka, a bor 53,9–57,6 százaléka piacra került. A XVI–XVIII. századi paraszti háztartások kiadás- és bevételstruktúrájának elemzése (a 114–117. oldalak táblázatai) azt mutatja, hogy a háztartások vagy szerény többlettel, vagy jelentős bevétellel jellemezhetőek; a földművelés mellett bevételforrást jelentett az állattartás, fuvarozás, alkalmi bérmunka, halászat, faeladás stb. is.

Az elgyötört és nincstelen paraszti képe helyébe az elmúlt évtizedek kutatásai nyomán a sikeres piaci részvétellel jellemezhető paraszti képe került. A kommercializáció általános előretörése is azt jelzi, hogy a nemesi birtokok nem konzerváltak a hagyományos paraszti társadalmat, s az sem állja meg a helyét, hogy Nyugat-Európához képest a társadalmi rétegződés csekély jelentőségű volt a vidéki társadalomban. A valóságban a társadalom hozzávetőleg felét kitevő földtelen vagy minimális földdel rendelkező agrárnépesség mellett, a bérlő értelmében vett jobbágyparasztok a piaci részvételtől is függően akár 20–40 hektárnak megfelelő földdel és komoly állatállománnyal, sőt szolgákkal rendelkeztek. A paraszti gazdaságok terméshezamai nem érték ugyan el a nyugat-európai szintet – nagy regionális különbségekkel –, de stagnálást sem mutatnak, piaci jelenlétük pedig erőteljes volt. Az egésztelkes paraszti birtokának mérete és felszereltsége hasonló jellegzetességeket is mutat, mint az azonos adottságú nyugat-európai paraszti birtok. Megjegyzem azonban, hogy Oroszországra a legtöbb ismertetett mutató nem, vagy nem ugyanabban az időpontban illeszkedik, ezért megfontolandó lenne a Szűcs Jenő-féle perspektíva integrálása. Kelet-Közép-Európa önálló

régió. Oroszország és a Balkán túlságosan sok különbséget mutat ahhoz, hogy kritika nélkül együtt lehetne tárgyalni őket a porosz, cseh, lengyel és magyar térséggel.

Összefoglalásában Cerman Steven Hoch nyomán arra int, hogy „a jobbágyság nem egy rendszer volt, hanem széleskörűen változó gyakorlat” (132. old.). Amennyiben ezt szem előtt tartjuk, a vidéki életvilágok kutatása lehetőséget nyújt az egykori paraszti háztartás, a falu, az uradalom mint intézmények tartalmának megismerésére és működésük megértésére.

■ HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Mong Attila: Kádár hitele

A MAGYAR ÁLLAMADÓSSÁG TÖRTÉNETE
1956–1990

Libri, Bp., 2012. 340 old., 4490 Ft

Boldog, elégedett mosoly a család minden tagjának arcán, mert épp egy igen kedvező – igaz, hogy magas kamatú, rövid lejáratra szóló, de ezzel most ne törődjünk – személyi kölcsönt sikerült fölvenniük. Ez egy tévéreklám, de Mong Attila könyvében egy ilyen család tagjaihoz hasonló csoportnak látjuk a néhai Magyar Népköztársaság 1957–1990 közötti vezetőit bizonyos időszakokban. Más időszakokhoz – amelyekben a kölcsönök törlesztése súlyos gondokat okoz ezeknek a vezetőknek – persze nem tudunk hasonló reklámképet rendelni, de a könyv nem is képekké, hanem tények alapos, jól szervezett leírásával operál.

Fontos megjegyezni, hogy a lassan nyiladozó itthoni levéltárak mellett a szerző betekintést kapott a Nemzetközi Valutaalap (International Monetary Fund, IMF) jóval nyíltabb levéltárába is, és olvasmányos leírást ad eladósodásunk történetéről, az ehhez kapcsolódó gazdaságpolitikai döntéssorozatokról. Nem közgazdasági szakkönyvet ír, nem eleméz mérleg-összefüggéseket, de többet merít szakértői véleményekből, mint kommunista párttestületek dokumentumaiból.

A könyv az IMF és hazánk kapcsolatának alapos áttekintése is. Csak a

rendszeráltás előtti időszakról szól, de így is nagyon sokat tud meg bőlle az olvasó arról az intézményről, amely elleni propagandakampányra kormányunk nemrégiben célszerűnek tartott 200 millió forintot elkölteni. Az IMF az ENSZ szakosított szervezetként 1945-ben jött létre, lényegében azzal a céllal, hogy segítse, szükség esetén hitelekkel támogassa a tagállamokat (amelyek neki részvényesei) olyan gazdaságpolitika folytatásában és gazdasági nehézségeik olyan kezelésében, amely nem vonja maga után a nemzetközi pénzügyi kapcsolatoknak a két világháború között tapasztalathoz hasonló súlyos zavarait (egymással versengő leértékeléseket, a pénz- és hitelpiacok hektikus működését eredményező fizetési moratóriumokat, államcsődöket stb.). A szervezet tevékenysége két fő pontban írható le. Egyrészt minden évben elemzi minden tagországa állami pénzügeit és az ezeket érintő fő gazdasági-pénzügyi folyamatait. Másrészt a piaconál kedvezőbb feltételekkel hitelt nyújt közülük azoknak, amelyek súlyos (potenciális) gazdasági-pénzügyi zavarba kerülnek, feltéve, hogy kormányuk kész olyan intézkedéseket hozni, amelyek belátható időn belül normalizálják a helyzetet.

Az IMF megalakulását követő években hazánk nem csatlakozott a szervezethez, amelyben a részvényesi hányadok az országok gazdasági teljesítménye alapján határozták meg, ezért az USA és néhány más nagy nyugati ország együtt kényelmes többséggel rendelkezett a vezetésben. A Szovjetunió tehát az imperializmus eszközévé nyilvánította az IMF-et, nem ratifikálta a létrehozásáról szóló egyezményt, és a csatlósait is kitiltotta a szervezetből.

A szovjet IMF-ellenesség csak a Gorbacsov-korszakban szűnt meg. Mong könyve azonban kitűnően világítja meg, hogy Magyarország kádári vezetése már 1956 végétől hitelfőlvételekkel törekedett a beruházások meg – a politikai stabilitás érdekében – a fogyasztás bővítésére egyaránt, és ilyen törekvései kapcsán újra és újra fölvetődött, míg végül 1982-ben valóssággá is vált a magyar IMF-tagság.

Kádárék 1957 elején olyan életszínvonal-emeléssel vélték megvalósítha-

tónak a politikai stabilizációt, amelyhez számításaik szerint évi 100–300 millió dollár hitelfőlvételre lett volna szükség. Mivel ugyanakkor – az előző években összeszedett adósság miatt – majdnem fizetéképtelenek voltunk, logikus volt, hogy az IMF felé tapogatóztak. Ez azonban az adott politikai körülmények között nem járhatott eredménnyel, és a radikális gazdasági reform gondolatával együtt hamar feledésbe merült. A „proletárdiktatúra” majdnem változatlan formájú helyreállításával, az „ellenforradalmárokkal” szembeni kemény megtorlással sikerült némi szovjet és kínai anyagi támogatást szerezni, és a könyvből megtudjuk, hogy Kádár némely, kisé kényesebb (de azért nem nagyon kényes) gyomrú követője számára a megtorlás e támogatás áráként lett elfogadható.

A két „nagy testvérből” azonban hamarosan csak egy maradt, és 1963-ban, amikor a rossz termés miatt gabonaimportra szorultunk, ő sem tudott segíteni: abban az évben a Szovjetunió is jelentős gabonaimportra kényszerült. Amerikai bankhitelt vettünk föl, és megszereztük hozzá az állami Eximbank garanciáját is – az első ilyen garanciát, amelyet kommunista országnak nyújtott.

Ha az USA kormánya ezt megengedte, akkor miért akadályozná meg csatlakozásunkat az IMF-hez? Növekvő adósságunk, annak magas kamatai és gyakran borotvaélen táncoló fizetőképességünk miatt ez a kérdés intenzíven foglalkoztatta a magyar vezetőket, akik hamarosan dolgozni kezdtek az 1968-as új gazdasági mechanizmus előkészítésén. Az utóbbit tökéletesen szocialistának, de azért (nem túl hangosan) a merev szovjet rendszertől eltérőnek nyilvánították. Tisztában voltak azzal, hogy mindezt a nyugati világ tetszéssel fogadja, ami sok vonatkozásban erősíti Magyarországot nemzetközi pozícióit. Így aztán 1966-tól a korábban komolyabb tapogatózás kezdődött az IMF-csatlakozás ügyében. Most a szervezet képviselőivel közvetlenül is – nem csak képviselőkön keresztül, mint 1957-ben – tárgyaltak. Éspedig szigorú titoktartás mellett, jórészt azért, mert gyakorlati lépést anélkül, hogy a szovjet vezetéssel konzultáltak vol-

na, nem tartottak elképzelhetőnek. Az IMF képviselőinek azzal indokolták a titkolózást, hogy félnek, végül a nyugati országok esetleg mégsem szavazzák meg fölvételünket, továbbá Magyarországon az IMF-et krízisintézménynek ismerik, ezért a közeledés itthon aggályokat keltene. Persze a „konzultáció” a várható eredménnyel járt: Koszigin szovjet miniszterelnök némi tőkésimport-csökkenő exportigérettel megspékelve és egy független állam képviselőinek kijáró szavakkal, de azért félreérthetetlenül megtiltotta a Fock Jenő miniszterelnök vezette magyar delegációnak az IMF-csatlakozást. 1968 májusában a magyar fél beismerte az IMF képviselőinek a Szovjetunió „lebeszélő” szerepét. Csehszlovákia augusztusi megszállásával az ügy lekerült a napirendről, és a következő néhány év kedvező külgazdasági eredményei is időszerűtlenné tették a csatlakozást. A nyugati sajtó persze megneszlelte, hogy tárgyalunk az IMF-fel. A magyar kormány nem örült a tudósításoknak, de azért pontosan megértette és ki is használta, hogy öregbítették hitelpiaci hírnevünket. Épp az IMF-delegáció magyarországi tartózkodása idején történt bejelentés arról, hogy Magyarország egy nyugati (igaz, a londoni Moscow Narodny Banket is magában foglaló) bankkonzorcium szervezésében, a szovjet blokk országai közül elsőként, 25 millió dollár értékben államkötvényt bocsát ki.

A csehszlovákiai és az 1970. decemberi lengyel események (gazdasági okokból kitört sztrájkmozgalmat követő vérfürdő) hatására a magyar vezetés (az eredetileg tervezett továbblépés helyett) sokat visszavett az új mechanizmusból, és 1973-ban, az adott légkörben nem különösebben meglepő módon, heves vita után „jég-re tette” az IMF-csatlakozás két évvel korábban ismét fölmerült – az 1971–75. évi IV. ötéves terv finanszírozási problémái miatt föllevenített – ügyét. Ezután a gazdaság rossz hatékonysága nem változott, de a hitelfölvételi lehetőségek javultak: az olajárrobbanás nyomán az olajországok alacsony kamatozása pénzekkel árasztották el a piacot. A kamatok alacsonyabbak voltak, mint a dollár inflációjának üteme. A kádári vezetés elemében volt,

és megkezdte az ország erős eladósítását. László Andornak, a Magyar Nemzeti Bank nemsokára eltávolított elnökének figyelmeztetése – a piacon van pénz, lehet hitelt fölvenni, de erre az 1976–80. évi tervre nem szabad – pusztába kiáltott szó maradt.

1977–78-ra súlyos helyzet alakult ki, ismét kétségessé vált az adósságszolgálat és az import következő évekbeli finanszírozhatósága, ami a már megszokott módon előhozta az IMF-csatlakozás ügyét. Koszigin álláspontja azonban nem változott, 1979 márciusában pedig Brezsnyev azt javasolta Kádárnak, hogy a kölcsönszerzési lehetőségek bővítése helyett emeljék föl a (fogyasztói) árakat – úgy is lett: a júliusi áremelésekkel először emelkedett az index évi 10 százalék fölé. De a problémák csak tornyosultak. Augusztusban jött a „Volcker-sokk”: az amerikai központi bank (FED) új elnöke kemény kamatemeléssel kezdett hozzá a magasra emelkedett inflációt letöréséhez. Később a lengyelországi politikai események és fizetésképtelenség Magyarországgal szemben is aláásta a bizalmat, különös tekintettel az „esernyőelmélet” bukására: arra, hogy a Szovjetunióknak esze ágában sem volt a csatlós Lengyelország adósságaiért helytállni. A bajokat betetőzte, hogy a Szovjetunió 1981-ben közölte: nem tudja hiánytalanul teljesíteni a szerződött kőolajszállításokat. Amikor ezt júliusban Brezsnyev a nála vendégeskedő Kádárnak szóban is megismételte, Kádár azt mondta, így nem marad más lehetőségünk, mint pénzügyi kapcsolataink bővítése, „beleértve a Világbankot is”. Brezsnyev erre nem reagált, amit a magyar fél zöld lámpának tekintett. (A recenzens nem tudja, annál a tárgyalóasztalnál ki tudta és esetleg ki nem, hogy a Világbank – International Bank for Reconstruction and Development, IBRD – az IMF testvérszervezete, és a kettőbe gyakorlatilag csak párhuzamosan lehet belépni.) Az IMF-csatlakozás előkészületei ekkorra mindkét oldalon csaknem lezárultak: például tisztázódott az a kényes kérdés, hogy milyen adatokat leszünk kötelesek szolgáltatni a szervezetnek, amelynek vezérigazgatója már megszerezte csatlakozásunkhoz az amerikai pénzügyminiszter kulcs-

fontosságú jóváhagyását is stb. A csatlakozási kérelem gyors benyújtása és a tagsági dokumentumok 1982. májusi ünnepélyes aláírása után még fél évig tartott az első IMF-hitelcsomagunk tárgyalása; közben éppen csak hogy nem lettünk fizetésképtelenek. (Márciusban a bázei Nemzetközi Fizetések Bankjától – valójában annak közvetítésével néhány ország központi bankjától – kértünk és szeptemberben kaptunk áthidaló hitelt; áprilisban Tímár Mátyás, a Magyar Nemzeti Bank (MNB) akkori elnöke Líbiába és Irakba utazott, a saját szavával „perselyezni”. IMF-részvényesi kvótánk százmilliós dollárhányadának befizetésére Kínától kaptunk kölcsönt.)

Noha a csatlakozáskor a tényleges magyar adósság mintegy 10 százalékát letagadták (amiből az első szabad választás előtt lett botrány, amikor a kormány, attól tartva, hogy tagjai e nélkül súlyos következményekkel néznének szembe, beismerte a dolgot), az IMF így is túlzott mértékű eladósodást, szétzilált pénzügyeket és külgazdaságot talált nálunk, és megnyomta a ceruzát: a GDP 6 százalékanak megfelelő folyó fizetésimérleg-kiigazítást követelt két év alatt az 1982 decemberében aláírt készenléti hitel-megállapodás feltételeként. Az előző évek reformjait – kisvállalkozások tevékenységének liberalizálása, a forint részleges konvertibilitásának megteremtése stb. – kiegészítette a devizaszámlák liberalizálása és egész sor további lépés – pl. bankreform a szocialista „egybankrendszer” megszüntetésével – tervezése.

Alig kezdett azonban javulni nemzetközi hitelpiaci helyzetünk a készenléti hitel-megállapodásnak és az IMF kölcsönt nyújtani vonakodó bankokra gyakorolt nyomásának köszönhetően, a politikai vezetés már 1983-tól elvetette a további változásokat, és 1985-től ismét a gazdasági növekedést erőltető gazdaságpolitikát folytatott, úgyhogy 1985 és 1989 között 10-ről 20 milliárd dollárra nőtt a külföldi adósságunk. A vészjósló folyamatok miatt éles viták folytak a párt vezető testületeiben, de Kádár nem engedett: a tervnek (a növekedésnek) adott prioritást. 1987-ben vezető közgazdászok már hangosan és egyre szélesebb körök támogatásával követel-

ték a gazdaságpolitika és a gazdasági rendszer gyökeres megváltoztatását, az IMF szakértői pedig egy tárgyalási főkészítő anyagban azzal vádolták a magyar vezetést, hogy a „felelőtlenséggel határos módon hagyták leromlani a gazdaságukat”. A folytatás szerint „[k]észek vagyunk segíteni, de komoly erőfeszítésekkel kell bizonyítaniuk, hogy hajlandók rendbe tenni a dolgaikat és azt, hogy előrehaladnak a szükséges reformokkal”.

A fizetéképtelenség ismét majdnem bekövetkezett, és elkerülése érdekében olyan szigorú megszorításokat kellett elfogadni, amelyek – mint Mong megállapítja – az akkori országvezetés politikai támogatásának teljes elvesztését vetítették előre. A csőd felé rohanást megállító intézkedésekkel az IMF támogatását – újabb készletlét hitelét – is megszerezték. Az IMF bizalmából irántuk akkor már nem sok maradt, de egy-egy intézkedés (pl. egy 5 százalékos forintleértékelés) politikai nehézségek miatti elhalasztásához azért megkapták a jóváhagyást. És az IMF szokatlan tevékenységet is magára vállalt a magyar államcsőd elkerülése érdekében: első embere személyesen telefonált néhány számunkra fontos nemzetközi bank vezetőinek, hogy megnyugtassa őket, amikor a kormány az első szabad választás előestéjén hitelpiaci bombát robbantott: beismerte, hogy az államadósság adatai hamisak voltak, a tényleges tartozás mintegy 10 százalékkal, 2 milliárd dollárral nagyobb az addig hivatalosan közöltnél. 1990 márciusában egy frissen aláírt készletlét-hitel-megállapodással – éppen csak, de azért – kezelhető nemzetközi pénzügyi helyzetben tartották meg az első szabad választásokat.

Mong Attila könyve fontos hozzájárulás a Kádár-korszak gazdaságpolitikájának, gazdasági diplomáciai tevékenységének megismeréséhez. Bíráló megjegyzések bizonyos folyamatok hiányos föltárása, összefüggések említésének hiánya miatt tehetők, és hiányolni lehet egy-két nem föltétlenül megválaszolható, de jelentős nagy kérdés fölvetését.

A legföltűnőbb hiány az, hogy egyetlen „testvérország” sem szerepel a könyvben: nincs összehasonlító elemzés. Azt persze el kell ismerni,

hogy a kutatás kiterjesztése egy másik országra hatalmas munkát igényelt volna a szerzőtől. Ráadásul, a miénkhöz jól hasonlítható történetet aligha találhatott volna. A Szovjetunió európai csatlósai közül hazánkon kívül csak Bulgária, Románia és Lengyelország – és mindhárom csak a könyvben áttekintett három és fél évtized egy (különböző) részében – vállalta a nyugati eladósodást. Emellett, adósságkezelésük – egy-egy rövidebb időszakról eltekintve – kevesebb nehézséggel járt, mégpedig jórészt azért, mert vezetőik a magyar vezetésnél sokkal kevésbé tekintették a lakosság életszínvonalával, fogyasztási szokásaival kapcsolatos megfontolásokat komoly oknak arra, hogy csínján bánjanak az import korlátozásával (a fogyasztási cikkek nyugati importja nálunk is nagyon korlátozott, de az ezek termeléséhez szükséges anyagoké, gépeké liberálisabb volt).

A szerző az MSZMP-n belüli, a gazdaságpolitikához és a reformokhoz kapcsolódó frakcióharcokról lényegében csak az 1972–1974-es, keményen reformellenes időszakot illetően vesz tudomást. Valójában ezek a harcok, ha 1958–62 között nem volt is különösebb gyakorlati jelentőségük, mindig jelen voltak; például az új gazdasági mechanizmus elleni politikai támadások már 1969 tavaszán elkezdődtek, a vállalati vezetők „egyszerű dolgozókénál” magasabb arányú nyereségre szeszedésének bírálatával. Még inkább hiányzik az elemzésből a magyar és a szovjet reformtörekvések hullámválása közötti kapcsolat bemutatása: nálunk az előkészületek 1968 januárjában vezettek el az új mechanizmus bevezetéséhez, és balszerencsénkre éppen akkorra olvadt le a semminél nem sokkal többre a – miénknél persze eleve szerényebb – szovjet reform. Továbbá, nem utal a szerző az államadósság időnkénti gyors növekedésének a beruházási-növekedési ciklusokhoz kapcsolódó, a szakirodalomban elemzett kapcsolatára.

Inkább csak implicit módon jelenik meg a könyvben az államapparátus tevékenységének értékelése. Helen Junz IMF-szakértőnek a magyar állambiztonságiak által lehallgatott kifakadása, amely szerint egyedül Balassa Ákos tudja, mi történik a magyar gazdaság-

ban, jól mutatja a hozzá nem értés és a hazudozás szokásos egyvelegét (noha ez akkoriban még nem terjedt odáig, hogy miatta az IMF-delegáció idő előtt, dolgavégezetlenül elutazott volna Budapestről). Egyes, a tárgyalt folyamatokban kulcsszerepet játszó személyek szerepéről sokat megtudunk a könyvből, de a képet magunknak kell összeraknunk. A legfontosabb közülük Kádár János, illetve a vele jórészt azonosított politikai vezetés, amelynek cikcakkos eladósodásügyi viselkedési „modelljét” a recenzió első két mondatában alapján véve leírtuk.

Kiemelkedő fontosságú szereplő még Fekete János, aki az egész áttekintett időszakban az MNB egyik vezetője, 1988. évi nyugdíjazása előtt első elnökhelyettese volt. A fiatal Feketét az 1956-os forradalom éppen külföldön találta, és ő nem is sietett haza, mert külföldről, kapcsolataival pénzeket szerezve, jobban tudta intézni az MNB esedékessé váló hitel-törlesztéseit. Az adott körülmények között „normális” dolog lett volna a törlesztéseket fölfüggeszteni, de Fekete tudta, hogy az ezzel sérülő hitelképesség helyreállítása nagyon sokba kerülne. A következő években pedig mindig hevesen tiltakozott, ha úgy látta, hogy a legfőbb vezetés felelőtlen, túlzott eladósodásba viszi az országot; kifogásait a hivatali út mellett gyakran egy másik csatornán is fölterjesztette (fölterjesztette az állambiztonság egy Lektor fedőnevű ügynöke; gyakorlatilag bizonyosra vehető, hogy ez ő volt). Az olvasónak nem könnyű megtagadnia a szimpátiáját a fiatal Feketétől. Pályája vége felé azonban ugyanő már másképp viselkedett. Nyugati elismertségére („a legjobb kommunista bankár”), rendkívüli kapcsolatrendszerére támaszkodva egyre nagyobb hatalomra törekedett, és a pártvezetés rövidlátó, veszélyes gazdaságpolitikájának zokszó nélküli kiszolgáltatásában már nem akadályozta a szakmai lelkiismerete. Két kritikus időszakban is előfordult, hogy alárendeltjei írtak a párt- és állami vezetésnek olyan, közlő súlyos problémákra figyelmeztető levelet, amelyet neki kellett volna már korábban megírnia. (Pályatársai közül nem mindenki követte őt ebben az átváltozásban. Utalhatunk itt pl. Pulai Miklósról, aki előbb az MNB,

később az Országos Tervhivatal alelnöke volt, vagy a már említett Balassa Ákosra, aki a Tervhivatalban töltött be magas pozíciókat.)

Az MNB vezetésében már az IMF-csatlakozás 1960-as évek közepi tervezésekor fölmerült a „reformért hitelt” elképzelése, és hamarosan sajátos hungaricumként valósággá is vált: inkább magánbankoknál, mint a mélyreható reformokat a fűgefalevelektől megkülönböztetni elég jól tudó IMF-nél lehetett kedvező hitelfeltételeket elérni „a reformokra” hivatkozva. Fekete szerepe ebben meghatározó volt, de a hitelek szerzésén túlmenően is kiemelkedő mértékben járult hozzá az 1968-as új mechanizmus nyugati elismertetéséhez és ahhoz is, hogy az eleve korlátozott reformot jórészt visszavonó 1972–74-es időszak után is széles körben fennmaradt a magyar különút nimbusza. A gazdasági reformok ilyen „eladása” a második világháború utáni időszak alighanem egyetlen jelentős magyar diplomáciai sikere volt; hatása valamelyest kitarított egészen az „unortodox” gazdaságpolitika 2010. évi megjelenéséig.

Nem egyedül Fekete, hanem általánosabban a pénzügyi apparátus föltétlen elismerést érdemel azért, hogy a rossz és időről időre katasztrofális gazdaságpolitika körülményei között fenn tudták tartani Magyarországnak nemzetközi fizetőképességét. De vajon fenn kellett-e tartani? Nem lett-e volna jobb vállalni az összeomlást, és abban reménykedni, hogy hitelezőink a realisabb törlesztési kilátások érdekében csökkentik adósságunkat? Ez a dilemma különféle beszélgetésekben ma is gyakran fölmerül. Akik fölvetik, általában a lengyel példára hivatkoznak, de figyelmen kívül hagynak három különbséget. Először, a magyar adósságot akkor már nagyrészt kötvényekkel finanszírozták. Ennek előnyét az alacsonyabb kamatok és más kedvezőbb föltételek jelentették. Viszont akkor nem volt és igazán ma sincs módszer kötvényadósságok átütetemesére, csökkentésére. Lengyelország adósságai akkor még nagyrészt kormányoktól, továbbá bankoktól kapott hitelekkel álltak, amelyek ilyen értelmű „kezelhetősége” jobb volt. Különösen igaz ez, mivel (másodszor) az adós a világpolitikai szempontból is

fontos Lengyelország volt, és a magukat lengyeleknek valló amerikai állampolgárok elég sokan voltak ahhoz, hogy befolyásolhassák a választások kimenetelét. Végül, harmadszor, a fizetőképesség föladata a lengyeleknél sem volt szándékos döntés: a dolog úgy kezdődött, hogy nem tudtak fizetni. Elvileg lehet erről tudatos döntést hozni, de erre – aligha véletlenül – nem ismerünk precedenst. Mert amikor a bedőlés megtörténik, néhány szörnyűség is következik: például egy ideig a gyógyszerimport is szünetel. Megtervezni vagy tervezés nélkül várni azt, hogy ebbe hányan fognak belehalni, egyaránt nehezen elképzelhető. Persze a dilemma – mint Mong írja – nem volt ismeretlen a pénzügyi apparátus előtt, de komolyan nem foglalkoztak vele. Az IMF szakértői pedig – arra hivatkozva, hogy az csökkenti a nettó tőkebeáramlást, ezáltal növeli a belföldi fölhasználás szükséges csökkentésének mértékét – nem javasolták az ilyen „megoldást”. Emellett, noha Lengyelországot sokan irigylik, amiért a nyugati államokkal szembeni adósságának 50 és bankhiteladósságának 40 százalékát elengedték, senki sem számolta ki, hogy ennek a nyeresége vagy az ezt megelőző fizetéseképtelenségi évek gazdaságinövekedés- és egyéb vesztesége volt-e nagyobb.

A fizetéseképtelenné válás talán inkább csak hosszabb távon járhat kedvező hatással. Ha a gazdaságpolitika minden örütségét meg lehet úszni ilyen szörnyű sok nélkül, sőt egyáltalán bármilyen, válságnak nevezhető bajok nélkül, az megkönnyíti további örütségek vállalását. Az olvasó nem téved, ha ezt a megállapítást utalásként érti a 2001-et követő magyar eladósodásra. Ezzel a hazai történettel szemben aligha tekinthető véletlennek, hogy ugyanabban az időszakban, a 2008-ban kezdődő nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság előtt, Bulgária vagy Lengyelország, amely korábban adósságai miatt súlyos összeomlást élt át, nem növelte államadósságát felelőtlenül, és így a válság kisebb károkat okozott nekik, mint nekünk. Egy másik, lényegében hasonló – ismertebb – példa arra, hogy a gazdaságvezetés okul a pórul járásból, a német Bundesbank létrejötté: ennek gyökerei az első világháborút

követő németországi hiperinflációhoz, valamint súlyos gazdasági és szociális következményeihez vezetnek vissza. Itt azonban rögtön egy ellenpéldát is említhetünk, amely azt mutatja: nem vastörvény, hogy valaki okuljon a maga kárán. Nevezetesen a mi második világháborút követő – az említett németországinál is súlyosabb – hiperinflációnknak sem közvetlenül utána, sem később nem volt a Bundesbank létrehozásához hasonlítható következménye.

Na és vajon az elmúlt évek – nem kis részben a korábban nagyra nőtt államadósságunk által okozott – válságától milyen okulást várhatunk? A harsány eladósodásellenes kormányzati retorika már megvan. A tettek szintjén viszont eddig csak egy – különösebb invenciót nem igénylő – pénzügyi újítás történt: az államadósság annak a segítségével csökkent a GDP egy-két százalékának megfelelő összeggel, hogy az állam egy másutt nyilvántartott, de lényegében hasonló fizetési kötelezettsége nőtt 10 GDP-százalékponttal (az állami nyugdíjfizetési kötelezettség nőtt azzal a háromezer milliárd forinttal, amelyet a magánnyugdíj-alapokból elvittek).